

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

СЕВЕРІНОВА ОЛЕКСАНДРА БОРИСІВНА

УДК 340.75(477) «1864-1991»

**КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ:
ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ (КІНЕЦЬ ХІХ – ХХ СТ.)**

12.00.01 - теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Харків – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Донецькому юридичному інституті МВС України.

**Науковий
консультант:**

доктор юридичних наук,
БАРАБАШ Ольга Олегівна,
Інститут права Львівського державного
університету внутрішніх справ, професор
кафедри загально-правових дисциплін.

**Офіційні
опоненти:**

доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
ШЕВЧЕНКО Анатолій Євгенійович,
Університет державної фіскальної служби
України, завідувач кафедри теорії, історії
права і держави та конституційного права;
доктор юридичних наук, професор
КИРИЧЕНКО Володимир Євгенійович,
Харківський національний університет
внутрішніх справ, професор кафедри
фундаментальних та юридичних дисциплін
факультету № 6;
доктор юридичних наук, доцент
ДУРНОВ Євген Сергійович,
Департамент персоналу МВС України,
заступник начальника управління
координації пенсійних та соціально-
гуманітарних питань – начальник відділу
гуманітарних питань.

Захист відбудеться 26 травня 2021 р. о 9 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.700.02 у Харківському національному університеті внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, проспект Льва Ландау, 27.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Харківського національного університету внутрішніх справ за адресою: 61080, м. Харків, проспект Льва Ландау, 27.

Автореферат розісланий 25 квітня 2021 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Є.Ю. Подорожній

Актуальність теми. Необхідність забезпечення суверенітету України, її територіальної цілісності об'єктивно вимагає постійного розвитку та вдосконалення вітчизняних Збройних Сил, їхньої кадрової основи. Саме з цієї причини в орбіту права в контексті історико-правової науки потрапляє проблематика кадрового забезпечення збройних сил, що існували на теренах нашої держави протягом XIX – XX ст.

Загально відомим є те, що воєнна історія України є насиченою, адже без винятку кожне століття територія нашої держави була ареною бойових дій та численних війн, а народ ставав жертвою війни та агресії. Проте українці тривалий історичний період не мали власної армії та держави і змушені були ставати кадровою основою армій різних країн. Зважаючи на це, неупереджені історико-правові оцінки досвіду кадрового забезпечення збройних сил є вкладом фундаментальної юридичної науки в забезпечення обороноздатності держави.

Саме тому з науково-пізнавальної та аналітичної точок зору прискіпливого аналізу потребує широке коло питань, що стосуються еволюції військового права, його джерел, інститутів, різноманітних юридичних приписів, історичного досвіду застосування норм права у сфері прийому та проходження служби військовослужбовцями збройних сил, ресурсного та матеріального забезпечення в різні історичні періоди, специфіки юридичної відповідальності військовослужбовців тощо.

Із прикладної точки зору всебічне осягання порушеної проблематики сприяє захисту національної безпеки України як конституційно-визначеної справи всього Українського народу, реалізації військового обов'язку як конституційного обов'язку громадянина України через забезпечення особовим складом Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань.

Необхідно наголосити, що кадрове забезпечення збройних сил, які існували на теренах України протягом XIX–XX ст., являє собою складну та багатоаспектну наукову проблему, котра перебуває на стику історії, юриспруденції та військової науки. Враховуючи цю обставину, необхідно звернути увагу на те, що в різні епохи кадрове забезпечення збройних сил ставало об'єктом прискіпливого аналізу вітчизняних та зарубіжних науковців.

У дорадянську добу діяльність військового відомства Російської імперії, так само як і деякі аспекти його кадрового забезпечення, вивчали М. Драгомиров, П. Майков, М. Максимович, М. Максимов, Д. Мілютін, Ф. Новицький, І. Савченко, М. Соколовський, П. Режепо, О. Погоський, В. Шенк, М. Шильдер, М. Хорошін, М. Стасюлевич. Досвід підготовки кадрів у військових навчальних закладах в ті часи розглядався в роботах П. Бобровського, О. Гамбурцева, Ф. Грекова, М. Мельницького, М. Лалаєва, М. Медема, Л. Радус-Зенковича, М. Пирогова, Є. Путятіна.

За радянських часів внаслідок тотальної заідеологізованості гуманітарних наук, пануючого в той час марксистсько-ленінського, класового підходу аналіз кадрового забезпечення радянських Збройних сил відбувався в контексті компліментарних оцінок, про що свідчать різноманітні публікації О. Бабакова,

Ф. Блументаля, А. Геронімуса, І. Голушка, В. Гончарова, О. Іовлева, М. Кіряєва, Ю. Корабльова, Ф. Комала, Г. Осепяна, П. Орлова, Ю. Петрова, Б. Тельпуховського, А. Шифреса. Тоді ж виключно в межах негативних конотацій оцінювався досвід кадрового забезпечення збройних сил у дорадянську добу та за часів Національної революції 1917–1921 рр., про що вказують праці М. Александера, Л. Безкровного, О. Буравченкова, Е. Верцинського, О. Кавтарадзе, П. Зайончковського, Т. Жесткової, В. Чернавіна.

У сучасних умовах, коли правознавство базується на плюральному підході, різні грані досліджуваної проблематики розроблялися С. Волковим, К. Галушком, В. Даниловим, В. Задунайським, О. Єфімовою, М. Керсновським, В. Коровіним, А. Курдюком, Є. Мельниковим, В. Свиридовим, Ю. Соломахіною, З. Стефанів, А. Ткачуком, Я. Тинченком, І. Уваровим, Л. Шанковським.

Водночас у вітчизняній історико-правовій науці й дотепер не напрацьовано цілісного наукового бачення, що всебічно характеризує особливості кадрового забезпечення збройних сил, що існували на теренах України протягом ХІХ – ХХ ст.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами. Роботу виконано відповідно до Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», затвердженої Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015, Стратегії розвитку наукових досліджень Національної академії правових наук України на 2016–2020 роки, затвердженої постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., а також відповідно до Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 16 березня 2015 р. № 275, Пріоритетних напрямів наукових досліджень Харківського національного університету внутрішніх справ на 2016–2019 роки, схвалених Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 23 лютого 2016 р. (протокол № 2), комплексних науково-дослідних тем Харківського національного університету внутрішніх справ, зокрема «Правоохоронна функція української держави» (державний реєстраційний номер 0113U00819).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є всебічне розкриття в історико-правовому ракурсі особливостей кадрового забезпечення збройних сил, що існували на теренах України протягом ХІХ – ХХ ст.

Досягнення вказаної мети детермінувало послідовне вирішення таких дослідницьких завдань:

- виявити масив військової, загальноісторичної, історико-правової, філософської, політичної літератури, яка відображає стан кадрового забезпечення збройних сил, що існували на теренах України протягом ХІХ і до початку 90-х рр. ХХ ст., задля встановлення ступеня наукового опанування досліджуваної проблеми;

- на підставі здобутків вітчизняних та зарубіжних фахівців у галузі

філософії права, історії держави і права, військового права сформувати концептуальне підґрунтя, джерельну та методологічну базу дослідження;

- всебічно охарактеризувати вплив військової реформи 1864–1883 рр. у Російській імперії на особливості кадрового забезпечення армії на українських землях;

- дослідити зміни в структурі збройних сил Російської імперії на українських землях внаслідок військової реформи 1864–1883 рр.;

- виявити особливості формування національного війська під час подій Української революції 1917–1921 рр.;

- проаналізувати організаційно-правові засади діяльності підрозділів Червоної армії в Радянській Україні у 20–30-ті рр. XX ст.;

- розглянути своєрідності організаційно-функціональної побудови радянського війська на території УСРР;

- встановити особливості кадрової політики в збройних силах на території УСРР у 1920-х – першій половині 1930-х рр.;

- з'ясувати нормативно-правові засади формування кадрової компоненти Червоної армії в передвоєнний період;

- розширити межі та систематизувати наявні правові уявлення щодо специфіки кадрового забезпечення військових частин та окремих підрозділів Червоної армії на території УРСР у період Другої світової війни;

- відновити історико-юридичну картину процесів кадрової роботи у радянських збройних силах в УРСР у повоєнний період (1945–1953);

- відстежити трансформацію нормативного опосередкування функціонування радянських Збройних сил із середини 50-х до кінця 80-х рр. XX ст.;

- подати комплексну історико-правову характеристику організаційно-функціональної побудови частин та підрозділів Радянської армії на території УРСР та запропонувати історико-правову оцінку змін у її кадровій політиці із середини 50-х до кінця 80-х рр. XX ст.;

- визначити значення набутої юридичної спадщини у сфері регулювання кадрового забезпечення збройних сил протягом XIX–XX ст. для подальшого розвитку та вдосконалення кадрової компоненти Збройних Сил України.

Об'єктом дослідження виступають військово-публічні відносини в їхньому історичному осяганні.

Предметом дослідження є історико-правові аспекти кадрового забезпечення збройних сил, що існували на теренах України протягом XIX–XX ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від другої половини XIX ст. (часів проведення військової реформи 1864–1883 рр. у Російській імперії) до проголошення незалежності України в 1991 р.

Із метою всебічного розуміння кадрової складової військово-публічних відносин автор іноді виходить за окреслений період, що надає можливість виявити цілісну картину філософських, юридичних, організаційних питань, які безпосередньо стосувалися кадрового забезпечення збройних сил у запропонованих темпоральних межах.

Територіальні межі дисертаційної роботи охоплюють українські землі в їхньому нинішньому етнографічному розумінні, які свого часу входили до складу Австро-Угорської імперії, Російської імперії, УСРР. У свою чергу, у репрезентованому дослідженні оперування поняттям «Україна» відбувається не в державно-правовому, а в історичному та географічному розумінні.

Методи дослідження. У репрезентованій науковій праці відбулося комплексне поєднання широкого кола філософських, загальнонаукових і спеціально-наукових підходів, принципів та методів пізнання.

Основоположним щодо розуміння в історико-правовому розрізі особливостей кадрового забезпечення збройних сил, що існували на теренах України протягом XIX–XX ст., став діалектичний метод. Завдяки йому винайдено канву дослідження, окреслено та узагальнено коло завдань, що підлягають всебічному розкриттю, сформульовано наукову новизну та найбільш вагомі результати (розділи 1–5). За допомогою системного методу продемонстровано роль та значущість представленої проблематики в розвитку як історико-правової науки, так і науки вітчизняного військового права. Докорінною є роль аксіологічного методу в пізнанні природи військового обов'язку як конституційного обов'язку громадянина. На ґрунті методологічного плюралізму як модерної платформи, що забезпечує неупереджений історико-правовий пошук, сформовано методологічне ядро дисертаційної роботи (підрозд. 1.3).

Унікальність предмета дослідження вимагала застосування спеціально-наукових методів пізнання. Логіко-семантичний, формально-логічний та герменевтичний методи використано під час осмислення суті основних понять і категорій дисертаційної роботи, опрацювання стану наукової розробки проблеми (підрозд. 1.1), формування джерельної бази дисертації (підрозд. 1.2). Інституційний підхід допоміг розкрити зміни в структурі збройних сил Російської імперії на українських землях внаслідок військової реформи 1864–1883 рр. (підрозд. 2.2), визначити шляхи та етапи формування національного війська під час подій Української революції 1917–1921 рр. (підрозд. 2.3), продемонструвати організаційну побудову підрозділів Радянської армії на території УРСР (підрозд. 5.2). Статистичний метод дав змогу за найбільш значущими чисельними показниками виявити специфіку кадрової роботи в радянських Збройних силах в УРСР у повоєнний період (1945–1953) (підрозд. 4.3) та зміни в кадровій політиці в Збройних силах СРСР із середини 50-х – кінця 80-х рр. XX ст. (підрозд. 5.3).

Не менш важливу роль відігравали спеціально-наукові методи. Завдяки формально-юридичному підходу, історико-правовому та порівняльно-правовому методам комплексно охарактеризовано організаційно-правові основи діяльності підрозділів Червоної армії у Радянській Україні (підрозд. 3.1), нормативно-правові засади формування кадрів Червоної армії у передвоєнний період (підрозд. 4.1) та нормативно-правове забезпечення діяльності Збройних сил СРСР у середині 50-х до кінця 80-х рр. XX ст. (підрозд. 5.1). Формально-догматичний метод сприяв осмисленню впливу військової реформи 1864–1883 рр. у Російській імперії на особливості

кадрового забезпечення армії на українських землях (підрозд. 2.1), розкриттю характеру кадрової політики у збройних силах на території УСРР у 1920-х – першій половині 1930-х рр. (підрозд. 3.3), практики кадрового забезпечення підрозділів Червоної армії на території УРСР у період Другої світової війни (підрозд. 4.2). Системно-функціональний метод застосовано для всебічної характеристики організаційно-функціональної побудови радянського війська на території УСРР (підрозд. 3.2).

Наукова новизна отриманих результатів. Завдяки поєднанню досягнень історико-правової науки та науки військового права в дисертації вперше комплексно показано особливості кадрового забезпечення збройних сил, що існували на теренах України протягом ХІХ–ХХ ст.

Наукова новизна дослідження та особистий внесок автора виявляються в таких положеннях:

уперше:

- всебічно доведено, що дослідження особливостей кадрового забезпечення збройних сил, що існували на теренах України протягом ХІХ–ХХ ст., має не тільки історико-пізнавальне значення для практики комплектування Збройних Сил України, подальшого розвитку відповідного законодавстві у цій сфері, а й для наповнення реальним змістом конституційно проголошеної тези про те, що Збройні Сили України ніколи не можуть бути використані для неправомірного обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів державної влади чи перешкоджання їхній діяльності;

- обґрунтовано висновок про те, що комплектування та кадрове забезпечення військ є одним із найстаріших та найстабільніших інститутів військового права (як комплексної галузі права, що є системою загальнообов'язкових формально визначених правил поведінки у військовій сфері, які встановлені та охороняються державою, регулюють суспільні відносини, пов'язані з діяльністю військової організації суспільства, і має на меті забезпечення захисту держави, її суверенітету, територіальної цілісності);

- уведено до наукового обігу та упорядковано значний масив архівних джерел, які раніше не використовувалися в історико-правових дослідженнях та в наукових розвідках із військового права; комплексно та всебічно переосмислено загальновідомі пам'ятки права, що містили нормативні приписи, котрі стосувалися кадрового забезпечення збройних сил, які існували на теренах України протягом ХІХ–ХХ ст., завдяки чому репрезентовано увесь спектр кадрових правовідносин у збройних силах в означений історичний період;

- показано, що поза історичним контекстом, незважаючи на зміни форм державності, особливості панівного політичного режиму, тенденції та новації правового регулювання кадрового забезпечення збройних сил протягом ХІХ–ХХ ст., незмінним та аксіоматичним залишалося правило про те, що особи, притягнені до кримінальної відповідальності, особи, що перебувають під слідством та судом, рецидивісти та особливо небезпечні рецидивісти позбавляються доступу до військової служби (за винятком періоду Німецько-

радянської війни 1941–1945 рр.);

- встановлено, що під час Німецько-радянської війни 1941–1945 рр. у Червоній армії формувалися військові частини, зокрема за національною ознакою, що підтверджується відповідними документами Головного політичного управління Червоної армії (зокрема, проектом Постанови Державного комітету оборони № 894 «Про формування національних військових з'єднань», Довідкою Організаційно-облікового управління Головного управління формування та комплектування військ Червоної армії «Щодо національних формувань Червоної армії, створених під час Великої Вітчизняної війни» станом на 12 січня 1944 р., Директивою Головного політичного управління Червоної армії № 169 начальникам політуправлінь фронтів щодо надання відомостей про героїзм воїнів неруських національностей;

удосконалено:

- наявні знання щодо юридичного наповнення змісту поняття «військовослужбовець». Якщо в сучасному законодавстві про військову службу військовослужбовцями вважаються особи, які проходять військову службу, то протягом ХХ ст. зміст та обсяг вказаного поняття не мав постійного змістовного наповнення та коригувався.

У 20-ті рр. ХХ ст. військовослужбовцями вважалися особи, які перебувають на дійсній військовій службі, мають почесне звання червоного воїну (червоноармійця або червонофлотця), складають червону присягу за встановленою формою. Згодом, із кінця 60-х рр. ХХ ст., військовослужбовцями вважалися громадяни, які перебувають на дійсній військовій службі;

- ключові підходи щодо розуміння поняття «збройні сили». В умовах сьогодення в Україні нормативно визначено не тільки вказане поняття, а й сформульовано функції Збройних Сил та показано їхню структуру. Зокрема, Збройні Сили України — це військове формування, на яке, відповідно до Конституції України, покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності. Вони забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору в межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом.

Міністерство оборони України є центральним органом виконавчої влади і військового управління, у підпорядкуванні якого перебувають Збройні Сили України.

За загальною структурою Збройні Сили України складаються із:

– Генерального штабу Збройних Сил України як головного органу військового управління;

– Об'єднаного оперативного штабу Збройних Сил України як органу управління міжвидовими та міжвідомчими угрупованнями військ (сил);

– видів Збройних Сил України — Сухопутних військ, Повітряних Сил, Військово-Морських Сил;

– з'єднань, військових частин, військових навчальних закладів, установ та

організацій, що не належать до видів Збройних Сил України;

- окремого роду військ — Десантно-штурмових військ Збройних Сил України;

- окремого роду сил — Сил спеціальних операцій Збройних Сил України.

У минулі історичні часи поняття «збройні сили» взагалі не дефінувалося, законодавчо не конкретизувалися їхні функції. Протягом 20–60-х рр. XX ст. передбачалося, що організацією збройних сил трудящих є Робітничо-селянська Червона армія Союзу Радянських Соціалістичних Республік (РСЧА).

Робітничо-селянська Червона армія поділяється на сухопутні, морські та повітряні сили. До її складу входять також війська спеціального призначення: війська Об'єднаного державного політичного управління та Конвойна стража Союзу РСР.

У подальшому з кінця 60-х до початку 90-х рр. XX ст. Збройні сили СРСР склалися із Радянської армії, Військово-морського флоту, прикордонних та внутрішніх військ;

- наукові уявлення про систему підготовки унтерофіцерських кадрів у юнкерських училищах, розташованих на українських землях, що входили до складу Російської імперії, у 60-80-ті рр. XIX ст.

Підвищення рівня освіти та необхідних знань унтерофіцерського складу диктувалося тим, що лише в Харківському військовому окрузі в середині 1860-х рр. більшість офіцерів (близько 70%) не мали військової освіти. Зважаючи на це, у 1866 р. були засновані Київське, Одеське та Чугуївське юнкерські училища, які безпосередньо підпорядковувалися командуючим військових округів.

Із 1868 р. затверджене Положення про юнкерські училища, котре замінило Тимчасове положення про юнкерські училища від 1864 р.

До вказаних навчальних закладів приймалися унтерофіцери, покликані до військ за рекрутським набором, а також особи, які вступили до армії добровільно «за правом походження». У період з 1865 по 1872 рр. дворяни становили 86% від особового складу тих, хто навчався в юнкерських училищах. Із середини 70-х рр. XIX ст. право навчатися в юнкерських училищах надавалося представникам усіх станів.

Навчальний курс в юнкерських училищах тривав два роки. Протягом першого року вивчалися загальноосвітні предмети, на другому — спеціальні військові навчальні дисципліни. Як спеціальні предмети викладалися: тактика, ручна зброя, польова фортифікація, основи артилерійської справи, військова топографія, військове судочинство та військові статuti. Найбільша увага приділялася викладанню тактики — 162 години на рік або шість годин на тиждень. Із метою об'єктивного складання державних іспитів у юнкерських училищах створювалися спеціальні екзаменаційні комісії на чолі з командуючим військовим округом та особами, які не належать до цього військово-навчального закладу;

- наукові висновки про те, що під час докорінних історичних подій, суттєвих трансформацій суспільно-політичного ладу, змін форм державності

процеси формування національного війська, як правило, випереджають його нормативне оформлення.

Події Української революції 1917–1921 рр. доводять, що на теренах нашої країни стихійно створювалося чимало національних військових підрозділів, які виникали внаслідок проведення українізації імперської армії. Таким чином виникли сердюцькі дивізії — кадрові частини Армії УНР. До їх складу увійшли полки ім. Б. Хмельницького, П. Полуботка, П. Сагайдачного, С. Наливайка, І. Богуна та І. Кармелюка. У листопаді 1917 р. розпочинається організація регулярної української частини Галицько-Буковинського куреня січових стрільців. Ініціатором його створення виступили полонені галичани, колишні вояки полку Українських сечових стрільців австрійської армії. У листопаді розпочинається формування Армії УНР. Вона складалась із формувань різного типу. За способами чи методами організації їх можна було поділити на кілька видів: самостійні, тобто ті, що утворилися стихійно; революційні, утворення яких також розпочинаються зі стихійного руху; планові формації — українізовані й новоутворені частини, що мали стати ядром регулярної національної армії;

дістали подальшого розвитку:

- усталені наукові висновки про те, що в системі юридичних джерел військового права як певної галузі позитивного права домінантними є саме відомчі та локальні нормативно-правові акти: військові накази, статути, інструкції, директиви, розпорядження тощо.

Історико-правовий аналіз чисельних актів законодавства, що безпосередньо стосувалися питань кадрового забезпечення збройних сил та діяли на теренах України упродовж XIX–XX ст., засвідчує, що протягом досліджуваного історичного періоду засади кадрової роботи в збройних силах переважно формалізувалися на рівні законів чи підзаконних нормативних актів вищих органів державної влади, тоді як конкретні права та обов'язки військовослужбовців, питання службової дисципліни, що впливають із умов військової служби, встановлювалися у відомчих або локальних нормативних актах;

- наукові уявлення про роль та значення українців, так званих «Львівських дітей» (насамперед, мешканців Сокальського, Жовківського, Львівського повітів та м. Львів) у складі збройних сил Австро-Угорської імперії на початку XX ст. Вони становили майже десяту частину всіх військових особового складу збройних сил Австро-Угорщини: із 105 полків дев'ять було сформовано з етнічних українців. Значна частка етнічних українців перебувала в складі драгунських і уланських полків (до 40% і більше) австро-угорської кавалерії. Водночас військовослужбовці — українці за походженням проходили службу в шести полках польової артилерії Австро-Угорської імперії;

- наявні знання про те, що із встановленням більшовицької влади в Україні, починаючи з 1919 р., органом, який формував кадрову політику в збройних силах, виступала Рада робітничо-селянської оборони УСРР. Відповідно до Декрету ВЦВК «Про створення Ради робітничо-селянської оборони УСРР» від 30 квітня 1919 р. на неї покладались такі функції, як:

розробка загального стратегічного плану; видання декретів про мобілізацію, наказів по спорудженню оборонних об'єктів; планування військового забезпечення; розробка системи експлуатації промислових підприємств і відомств в інтересах оборони, організація боротьби з дезертирством;

- висновок про те, що унікальністю кадрової політики радянського уряду протягом 30-х – кінця 70-х рр. XX ст. в частині стабільності та передбачуваності соціально-правового захисту військовослужбовців стала систематизація в єдиному нормативному акті усіх наявних тоді пільг для військовослужбовців та членів їхніх родин. Із прийняттям ЦВК та РНК СРСР 23 квітня 1930 р. Кодексу про пільги для військовослужбовців та військовозобов'язаних Робітничо-селянської Червоної армії, їхніх родин запроваджувалися пільги в галузі охорони здоров'я, освіти, сільського господарства, праці та соціального страхування, з державного страхування, щодо податків та зборів, житлові та поштові пільги, пільги під час перевезення залізничним транспортом або водними шляхами сполучення, грошові допомоги, пільги для військовослужбовців у віддалених місцевостях СРСР. При цьому державне забезпечення військовослужбовців та військовозобов'язаних, їхніх родин, а також звільнених у запас зі служби та їхніх родин здійснювалося на підставі особливих законів. Після смерті військовослужбовця, військовозобов'язаного, звільненого зі служби його родина зберігала пільги протягом шести місяців;

- наявні знання про те, що правовий статус військовослужбовця напряму визначався та видозмінювався залежно від умов та обставин мирного або воєнного часу, що впливало на обчислення строків проходження служби в Збройних силах СРСР та призначення пенсійного забезпечення військовому пенсіонеру. Так, напередодні нападу Німеччини на Радянський Союз відповідною постановою РНК СРСР від 5 червня 1941 р. № 1474 визначалося, що один місяць служби в частинах, установах і штабах діючої армії під час ведення ними бойових операцій зараховується за три місяці служби в мирний час;

- усталені в сучасній вітчизняній історико-правовій науці положення, про те, що на відміну від Червоної армії позапартійсть — основоположна засада організації та діяльності Української повстанської армії (УПА).

Аналіз архівних документів (насамперед, Заяви Головного Української повстанської армії від 25 вересня 1947 р.) вказує на те, що в лавах УПА члени Організації українських націоналістів становили понад 50% від усього її особового складу, однак в УПА боролися всі ті, кому була дорога справа самостійної Української держави, без різниці поглядів, політичних переконань і партійної належності.

Практичне значення одержаних результатів визначається науковою новизною дисертаційного дослідження, напрацьованими в ньому висновками. Вони можуть стати в пригоді у:

— науково-дослідній сфері — як підґрунтя для подальших фундаментальних та галузевих юридичних досліджень із питань кадрового забезпечення Збройних Сил України, подальшого розвитку вітчизняної

історико-правової науки, а також науки військового права;

- сфері нормотворчості — результати роботи можуть бути використані для вдосконалення норм, що регламентують особливості проходження служби в Збройних Силах України, правовий статус військовослужбовця, стосуються його юридичної відповідальності, зокрема в умовах дії різних правових режимів;

- правозастосовній діяльності — результати дослідження сприятимуть вдосконаленню практичної діяльності кадрових підрозділів Збройних Сил України;

- освітньому процесі — під час підготовки підручників і навчальних посібників із дисциплін «Історія держави і права України», «Історія політичних та правових учень», «Військове право України», «Конституційне право України».

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійною науковою працею, підготовленою з урахуванням новітніх здобутків юриспруденції, зокрема: надбань філософії права, історії держави і права, історії політичних та правових учень, теорії держави і права, конституційного права, науки військового права. Усі сформульовані в ній ідеї та висновки обґрунтовано на підставі власних досліджень автора.

Апробація результатів дисертації. Підсумки розроблення проблеми кадрового забезпечення збройних сил, що існували на теренах України протягом XIX – XX ст., викладені в доповідях на наукових і науково-практичних конференціях та інших наукових заходах, зокрема на: Міжнародній науково-практичній конференції «Право як ефективний суспільний регулятор» (м. Київ, 20–21 квітня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Вітчизняна юридична наука в умовах сучасності» (м. Київ, 19–20 липня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України» (м. Київ, 14–15 листопада 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритети розвитку юридичних наук у XXI столітті» (м. Київ, 17–18 липня 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми юридичної науки в Україні» (м. Київ, 17–18 березня 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи» (м. Київ, 15–16 вересня 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Modern science: problems and innovations» (Стокгольм, 18–20 жовтня 2020 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладені у двох монографіях, 21 науковій статті, опублікованій у фахових виданнях із юридичних наук України та іноземних держав, семи тезах доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, які поділені на п'ятнадцять підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 579 сторінок, із них 530 сторінок — основного тексту. Список використаних джерел налічує 500 найменувань на 44 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** подається актуальність теми дослідження, визначається ступінь наукової розробки проблеми, її зв'язок із науковими програмами, планами і темами, артикулюються мета і завдання дослідження, його об'єкт і предмет, а також методологія дослідження, формулюється наукова новизна одержаних результатів, особистий внесок автора і практичне значення роботи, наводяться дані про апробацію результатів дослідження, публікації, структуру та обсяг дисертаційної роботи.

Розділ 1 «Історіографія, джерельна база та методологічні основи дослідження» складається із трьох підрозділів.

У підрозділі 1.1 *«Стан наукової розробки проблеми»* звертається увага на те, що в дорадянський період вперше питання кадрового забезпечення збройних сил в контексті висвітлення організаційно-правових засад почали активно обговорюватися науковцями, які були сучасниками військової реформи 1864–1883 рр. (Г. Бертгольдом, В. Бобровським, А. Герцо-Виноградським, А. Гулевичем, М. Даниловим, Г. Джаншієвим, Н. Максимовим, О. Редигером, В. Цитовичем та ін.). На особливу увагу серед робіт цього періоду заслуговує монографія генерала, військового діяча, професора академії Генерального штабу О. Редигера *«Комплектування та устрій збройної сили»*. На її сторінках автор розглянув різні форми комплектування збройних сил (від народних ополчень до регулярних армій), детально проаналізував переваги та недоліки комплектування найбільш потужних на той час армій світу — германської, австро-угорської, французької. Окремі розділи роботи були присвячені особливостям комплектування російської армії. При цьому О. Редигер порівнював системи комплектування в різних регіонах імперії, що дало змогу визначити специфіку кадрового забезпечення збройних сил саме на українських землях.

Радянська історико-правова наука до юридичної спадщини, набутої до 1917 р., ставилася вкрай негативно внаслідок догматизації нею положення про те, що царська армія було одним із головних інструментів боротьби з революційним рухом. До того ж вкрай негативно оцінювалися будь-які спроби розбудови українських збройних сил, що трактувалося виключно як «прояви буржуазного націоналізму». Водночас не можна не помітити, що попри ідеологічну спрямованість і методологічну обмеженість у наукових публікаціях, котрі вийшли за часів непу, ще зберігається жвава дискусія та плюралізм підходів щодо моделей організації та кадрового забезпечення Радянських збройних сил (Н. Бермант, В. Бронштейн, В. Затонський, М. Захаров, Я. Ложкін, Я. Лунін, В. Соколов та ін.). У подальшому, аж до кінця 80-х рр. XX ст., превалював класовий підхід, зокрема під час дослідження системи кадрового забезпечення Червоної/Радянської армії в Україні, про що свідчить аналіз робіт І. Берхіна, П. Ващенка, М. Кірсанова, С. Кляцкіна, А. Крушельницького, М. Мальцева, В. Мурадяна, В. Самойленка, І. Тищенка, П. Точоного, Я. Шелигіна, Г. Шермана, О. Щуся та ін.

Проголошення Україною незалежності надало поштовх для всебічного та неупередженого історико-правового аналізу особливостей кадрового забезпечення збройних сил, що існували на теренах України протягом ХІХ–ХХ ст. У цьому контексті насамперед привертають увагу роботи, присвячені історії становлення українського війська. Так, у 1990-х рр. у Львові побачило світ двотомне видання «Історія українського війська», над яким працювала ціла група знаних вітчизняних науковців, зокрема І. Крип'якевич, Я. Дашкевич, В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін. На сторінках першого тому висвітлювалися різні аспекти військової історії від княжої доби і до початку ХХ ст., а в другому томі акцент було зроблено на спробах розбудови українського війська у 1917–1995 рр. Значний масив фактичного матеріалу, зібраного авторським колективом, до сьогодні може стати в пригоді як військовим історикам, так і історикам права. Також чимало важливого матеріалу можна знайти в працях з української історії авторства Я. Грицака, О. Субтельного, М. Яковенко.

Проблематику розбудови українських збройних сил у роки Національної революції 1917–1921 рр. досліджували В. Голубко, В. Лободаєв, С. Литвин, В. Солдатенко, Я. Тинченко, О. Удовиченко. М. Литвин та К. Науменко. Особливостям військового будівництва на західноукраїнських землях (легіону Українських січових стрільців) присвятив свою монографію М. Лазарович.

В. Косик, П. Мірчук, А. Трубайчук переймалися питаннями організаційної побудови та особливостей функціонування українських збройних формувань у роки Другої світової війни. Насамкінець не можна оминати увагою нещодавно захищену дисертаційну роботу Е. Мельникова, у якій автор досить детально аналізує напрями здійснення військових реформ на українських землях у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база дослідження» зазначається, що джерелознавчою основою роботи є: 1) систематизовані акти законодавства; 2) документи, що містять статистичну звітність, їхні збірки; 3) періодична преса; 4) документи з архівних фондів.

Серед законодавчих актів дорадянського періоду найбільше значення для розкриття цілей, поставлених у роботі, мали такі: Маніфест щодо запровадження загальної військової повинності (1874), Статут про військову повинність (1874), що акумулювали найважливіші зміни в питаннях кадрового забезпечення збройних сил, що відбулися внаслідок військової реформи в Російській імперії.

Якщо брати до уваги закони, що приймалися з метою розбудови української армії під час Національної революції 1917–1921 рр., не можна не згадати закони «Про утворення народної армії на міліційній основі для оборони держави від зовнішнього ворога» (1918), «Про систему загального обов'язку військової служби» (1918), «Про політично-правове становище військових» (1918) тощо.

Розглядаючи радянське законодавство в контексті досліджуваної проблематики, привертають увагу: декрет Народного секретаріату «Про організацію Народної Революційно-Соціалістичної армії в Україні» (1918),

численні редакції законів «Про обов'язкову військову службу» (1925, 1930) та «Про загальний військовий обов'язок» (1939, 1967), Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про мобілізацію військовозобов'язаних» від 22 червня 1941 р., Закон «Про демобілізацію старших вікових груп особового складу діючої армії» (1945), Закон «Про військову службу» (1990) тощо.

Серед упорядкованих збірок документів привертає увагу збірка «Українська Центральна Рада», видана у двох томах видавництвом «Наукова думка» в 1996–1997 рр. Наведені в ній матеріали дозволяють реконструювати перші кроки становлення українського війська в часи Національної революції 1917–1921 рр. Також були залучені дані зі збірки «Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Документи і матеріали».

Стосовно територій Західної України на цьому ж етапі надзвичайно інформативним видається збірник «Західно-Українська народна республіка. 1918–1923. Документи і матеріали», що був виданий у п'яти томах. Серед іншого в ньому висвітлені питання становлення Української галицької армії та особливостей проведення в ній кадрової політики. Також у цьому контексті не можна не виокремити збірку документів, присвячену УГА «Українська Галицька армія: Матеріали до історії». Чотири її томи були підготовлені та видані представниками української діаспори в Канаді наприкінці 1950-х–1960-х рр.

Певні аспекти особливостей кадрового забезпечення підрозділів Червоної армії на території УРСР у період Другої світової війни були висвітлені завдяки використанню матеріалів чотиритомного видання «Україна у Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних документів», упорядником якого виступив знайий фахівець із військової історії того часу В. Косик. Із використанням критичного підходу було проаналізовано низку документів, поданих у збірці «КПРС про Збройні сили Радянського Союзу. Збірник документів 1917–1958 рр.».

Періодичні видання представлені переважно вісниками, що видавалися за часів Національної революції 1917–1921 рр., зокрема це: «Вісник Державного Секретарства військових справ», «Вісник Українського війська», «Військово-науковий вісник Генерального штабу УНР» тощо. Важливим періодичним джерелом, де можна знайти законодавчі акти, що регулювали діяльність збройних сил на території УСРР та розкривали їхню взаємодію з органами державної влади й управління, установами й організаціями, стали «Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду СРСР», що видавався при управлінні справами РНК СРСР, та «Збірник узаконень і розпоряджень Робітничо-селянського уряду України».

Вагому складову джерельної бази дослідження становили документи з архівних фондів насамперед Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), зокрема матеріали: ф. 1073 — Державний секретаріат військових справ Західної Української Народної Республіки, м. Тернопіль; ф. 1076 — Генеральне секретарство по військових справах Української Центральної Ради, м. Київ.; ф. 1077 — Головне управління Генерального штабу Української Держави; ф. 1078 — Головне управління

Генерального штабу УНР, міста Київ, Жмеринка, Рівне, Кам'янець-Подільський.

Значну допомогу у висвітленні поданої в дисертації проблеми надало опрацювання фондів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ЦДІАК України), а саме матеріалів: ф. 1196 — Київський відділ Російського військово-історичного товариства; ф. 1392 — Колекція документів, зібраних Київським відділом Російського військово-історичного товариства; ф. 1692 — Харківський обласний військово-промисловий комітет.

Залучалися також документи з фондів Галузевого державного архіву Міністерства оборони України. Крім документів із центральних архівів дисертанткою також було опрацьовано певний масив інформації з різних фондів Державного архіву Харківської області (ДАХО) та Державного архіву Одеської області (ДАОО).

У підрозділі 1.3 *«Теоретико-методологічні засади дослідження»* охарактеризовано чинники, що вплинули на формування методологічного арсеналу дослідження. Його основою став діалектичний метод. Він надав можливість в історико-правовому розумінні наново переглянути військову організацію держави, принципи комплектування збройних сил.

Завдяки аксіологічному підходу осмислено політико-правові цінності, конкретні історичні реалії, через які в різні періоди вищими органами публічної влади здійснювалося комплектування кадрового складу збройних сил, що існували на теренах України протягом XIX–XX ст., запроваджувалися різні перетворення в галузі організації та виховання військ, створювалася, а згодом трансформувалася система військової освіти.

Синергетичний підхід став у пригоді під час виявлення суперечок та тенденцій розвитку суспільно-політичного життя, що породжували норми військового права, зокрема ті, що визначали сутність військового обов'язку, особливості та порядок мобілізації в умовах воєнного часу та демобілізації військовослужбовців у мирний час, специфіку дисциплінарних заходів, зокрема заходів заохочення, матеріального забезпечення та юридичної відповідальності військовослужбовців.

Всебічно розкрити квінтесенцію кадрового забезпечення збройних сил, що існували на теренах України протягом XIX–XX ст., як важливої складової військово-публічних відносин допомогли такі принципи, як кумулятивність наукових знань, генетична єдність предмета й методу дослідження; науковий плюралізм; системність; спільність історичного й логічного; об'єктивність, неупереджене та раціональне осмислення наслідків реформістських кроків, спрямованих на вдосконалення кадрового складу збройних сил.

Універсальні прийоми та правила формальної та діалектичної логіки (аналіз та синтез, індукція та дедукція, єдність та боротьба протилежностей, сходження від конкретного до абстрактного та від абстрактного до конкретного) — також неодмінна складова вказаного дисертаційного дослідження.

Використання герменевтичного методу надало можливість глибше і всебічно зрозуміти зафіксовані в нормах військового права періоду XIX–XX ст.

правила, що стосувалися життя та побуту (внутрішнього розпорядку у військових частинах) військовослужбовців, їхніх прав та обов'язків (насамперед, прав командирів, порядку виконання військових наказів тощо).

Інституційний підхід допоміг розкрити сутність низки важливих інститутів військового права, що стосуються кадрового забезпечення збройних сил (зокрема, інститутів дійсної військової служби, служби в запасі збройних сил, військової присяги в забезпеченні відданості військовослужбовців Батьківщині та військовій справі, звільнення військовослужбовців із лав збройних сил, зняття з військового обліку).

Не менш значущою була роль спеціально-наукових методів, насамперед формально-догматичного (спеціально-юридичного) методу.

Розділ 2 «Становлення та трансформація кадрового забезпечення військових підрозділів та частин російської імперської армії в українських губерніях (друга половина XIX — початок XX ст.)» складається із трьох підрозділів.

У підрозділі 2.1 *«Військова реформа 1864–1883 рр. у Російській імперії та її вплив на особливості кадрового забезпечення армії на українських землях»* зазначається, що в особливій записці, підготовленій III жандармським відділенням на ім'я виконуючого обов'язки військового міністра Д. О. Мілютіна, вказувалося про те, що у всіх військах, розташованих у західних та південно-західних губерніях, спостерігається суттєве падіння дисципліни як між офіцерами, так і між нижчими чинами. Лише за політичні злочини в 1862 р. було притягнуто до відповідальності 130 офіцерів.

Реформуванню російської армії, спричиненому поразкою в Кримській війні 1853–1856 рр., передувало тимчасове скасування рекрутських наборів (1856), котре сталося на підставі імператорського маніфесту. У подальшому поступове скорочення армійських штатів диктувалося необхідністю відповідності кількості солдатів вимогам та умовам мирного часу й запроваджувалося на підставі Правил звільнення з війська нижніх чинів у відпустки та відставку (1856). Тоді ж було уведено правило, згідно з яким заборонялося вдруге брати на службу відставних солдат із наданням їм певних пільг.

Більш масштабні зміни в російській армії розпочалися вже в період «великих реформ» 1860–1870-х рр. Тоді ж сталося скорочення чисельності армії з 1,1 млн до 742 тис. без зниження реального військового потенціалу. Докорінному поліпшенню кадрового складу армії Російської імперії сприяла організація системи військової освіти, що передбачала створення мережі військових та юнкерських училищ (Положення про військово-навчальні заклади, 1869 р.), а також збільшення бюджетних витрат на збройні сили на 51% у період із 1862 по 1874 рр.

Дещо пізніше було створено Військово-юридичну академію (1877) для підготовки кадрів вищого командного складу. Стройових офіцерів залучали до перепідготовки, а унтерофіцери отримали змогу вступати до юнкерських училищ. Утім, до кінця 1860-х рр. реорганізацію військових частин російської армії, що розташовувалися на теренах України, не було повністю завершено.

Насамперед тому, що рекрутські набори залишалися основною формою поповнення збройних сил.

З огляду на це з 1870 р. почала працювати спеціальна комісія, покликана розробити засади відмови від станового принципу організації збройних сил. Завдяки її роботі були підготовлені фундаментальні документи, що докорінно змінили модель формування російського війська, зокрема і на території українських губерній — Маніфест щодо запровадження загальної військової повинності та Статут про військову повинність, затверджені імператорським наказом від 1 січня 1874 р.

Передусім, було остаточно скасовано рекрутські набори та запроваджено загальну військову повинність. Призову підлягали особи чоловічої статі за такими критеріями: вік, здатність до служби, рівень освіти, національність та місце проживання.

У Харківському військовому окрузі, наприклад, на службу призивали не більше 20–25% новобранців від загального числа чоловічого населення, які досягли призовного віку, а решту — зараховували до ополчення.

Статут визначив нові терміни проходження військової служби: 15 років у сухопутних військах та 10 років на флоті, із яких дійсна військова служба дорівнювала шести та семи рокам відповідно. Решту часу припадало на службу в запасі. У Статуті зауважувалося, що від призову на службу із запасу звільняються особи, які обіймають посади державної цивільної або ж громадської служби, внесені до особливого списку. Від проходження служби, і це стосувалося й українських губерній, звільнялися єдині сини в батьків, єдині годувальники в родині, за наявності малолітніх братів і сестер, а також призовники, старші брати яких вже відбули військову службу. Якщо брати до уваги соціальне походження, то звільнення також отримували священники усіх християнських віросповідань, окремі особи мусульманського духовенства, штатні викладачі вузів і володарі вчених ступенів.

Перший призов з українських губерній за новими правилами відбувся у листопаді–грудні 1874 р. У результаті Подільська губернія Київського військового округу та Воронезька і Курська губернії Харківського військового округу надали до імперської армії від 4 до 6 тис. новобранців. Таким чином, встановлений у 1870-х рр. новий порядок комплектування царської армії дійсно сприяв її помітній модернізації та вже не зазнавав істотних змін до останніх років існування Російської імперії.

У підрозділі 2.2 *«Зміни в структурі збройних сил Російської імперії на українських землях внаслідок військової реформи 1864–1883 рр.»* зауважується, що зміни в структурі та управлінні збройних сил Російської імперії, дислокованих в українських губерніях, розпочалися із появою в липні 1862 р. Положення про головне управління військами. Ним генерал-губернаторам на місцевому рівні надавалися повноваження щодо управління військами. У подальшому розпочата військова реформа (1864–1883) змінила організацію управління збройними силами в напрямку її децентралізації. Створювалися військові округи, управління якими здійснювали командувачі. Їм надавалося право поєднувати командування військами з контролем над військовою

адміністрацією. У серпні 1864 р. видається Положення про військово-окружні управління, яке передбачало утворення дев'яти, а з 1865 р. ще додатково чотирьох військових округів. Паралельно з цим відбувалася реорганізація військового міністерства (з 1865 р. роль вищого органу оперативно-стратегічного та стройового управління військами почав виконувати Головний штаб. Він підпорядковувався військовому міністерству, а Генеральний штаб ставав його структурним підрозділом).

Унаслідок реформи, українські землі було поділено між трьома військовими округами: Київським, Одеським і Харківським. Найбільшим із них на момент створення виявився Київський військовий округ, який поєднував Київську, Волинську і Подільську губернії.

У серпні 1874 р. з'явилися тимчасові положення «Про управління місцевими військами» та «Про місцеві піхотні полки, батальйони і команди», дія яких поширювалася на військові округи, що перебували в межах європейської частини імперії. Зазначені акти надавали право збройним силам здійснювати патрулювання місцевості, конвоювання арештантів та забезпечення порядку в мирний час.

Імператорський указ від 1 листопада 1876 р. започаткував процес формування польового управління збройних сил. Зокрема, у межах Київського, Одеського та Харківського військових округів було створено шість нових армійських корпусів. Водночас Одеський округ було передано в підпорядкування головнокомандувача діючої армії.

Помітні структурні зміни в збройних силах, дислокованих на території українських губерній, відбулися в 1888 р. Так, згідно з положенням від 13 вересня «Про порядок та умови скасування Харківського військового округу» мали бути скасовані звання командувача військ Харківського військового округу та призначені при ньому чини. Ліквідовувалася Харківська військово-окружна рада та були розформовані усі відділи військово-окружного управління. Згодом, у листопаді 1888 р., Харківську, Полтавську, Чернігівську і Курську губернії приєднали до Київського військового округу, що значно збільшило його тактичні ресурси та стратегічне значення.

Отже, створення військово-окружної системи на українських землях та її подальше удосконалення стало, з точки зору царату, одним із головних здобутків реформи збройних сил. Нова структура збройних сил надавала владі змогу більш ефективного використання армійських з'єднань як у разі початку масштабних бойових дій, так і з метою придушення антиурядових заворушень.

У підрозділі 2.3 «Особливості формування національного війська під час подій Української революції 1917–1921 рр.: структура та кадрове забезпечення» вказується, що фактично створення національного війська на теренах України розпочалося з початком Першої світової війни, коли в серпні 1914 р. на основі молодіжно-спортивних організацій галицьких українців сформувався легіон Українських січових стрільців (УСС). Австро-угорський уряд дозволив організацію легіону, обмеживши його чисельність кількістю у 2,5 тис. добровольців. 23 березня 1915 р. Легіон УСС отримав грамоту від командування австро-угорської армії, що остаточно легалізувало його як

окрему одиницю в організаційній структурі армії. Утворювалося 10 сотень по 250 бійців у кожній. Однією з головних проблем легіону УСС була надзвичайно мала у його складі кількість професійних військових.

У Наддніпрянщині розбудова української армії розпочалася в березні–квітні 1917 р. з появою Українського військового клубу та Українського військового організаційного комітету. У подальшому організаційні кроки щодо створення українського війська відбулися в Києві протягом травня 1917 р. на I Всеукраїнському військовому з'їзді. Кадрами для армії ставали українізовані солдати та офіцери колишньої царської армії і колишні військовополонені українці.

16 січня 1918 р. Українська Центральна Рада ухвалює Закон «Про утворення народної армії на міліційній основі для оборони держави від зовнішнього ворога». Ним передбачалося формування народної міліції на основі загального та рівного військового обов'язку за територіальним принципом. Для потреб народної міліції використовувалися нормативні акти російської імператорської армії, а саме: Стройовий піхотний статут 1908 р., Статут внутрішньої служби 1910 р., Польовий статут 1912 р., Статут гарнізонної служби 1913 р. На початковому етапі Української революції народна міліція мала різну штатну організацію та структуру: рій (10 військових) – чота (30–40 військових) – сотня (3–4 чоти) – курінь (3–4 сотні) – полк (3–4 курені) – бригада – дивізія – корпус. У свою чергу, бригади, дивізії, корпуси складались за подвійною системою (у бригаді — 2 полки, у дивізії — 2 бригади, у корпусі — 2 дивізії). У квітні 1918 р. УЦР приймає рішення про реорганізацію народної міліції в регулярну українську армію.

Після встановлення влади гетьманського уряду П. Скоропадського (29 квітня 1918 р.) умови прийому на військову службу дозволили залучити національно свідому частину офіцерського та унтерофіцерського складу, відданих козаків і матросів-строковиків. Також у лави української армії влилися сердюцькі дивізії, сірожупанники. У листопаді 1918 р. чисельність української армії сягнула 60 тис. вояків.

Із приходом до влади Директорії УНР питання військового будівництва перебували в компетенції С. Петлюри, який протягом 1919–1920 рр. відійшов від практики створення великих армійських з'єднань. Натомість він віддавав перевагу організації невеликих чисельно, але мобільних частин, які діяли на основі отаманського принципу. Утім, вже перші бойові дії в 1919 р. довели, що від цього принципу необхідно відмовитися. Зважаючи на це, у травні 1919 р. відбулася реорганізація збройних сил: з 11 дивізій створено п'ять самостійних груп. Армія УНР у листопаді 1920 р., зазнавши поразки від більшовицьких військ, відійшла за р. Збруч, де її частини були інтерновані польською владою.

Далі, висвітлюючи в роботі особливості структури та кадрового забезпечення Української галицької армії (УГА), автором вказується, що до її складу входили: піхота (основна тактична одиниця — курінь), артилерія (підпорядковувалась бригаді і корпусу), кіннота (кінні сотні входили до складу бригад), авіація (використовували літаки австро-угорської армії), залізничні і автомобільні частини (два потяги і дивізіон броньованих машин), технічні

частини (інженерні, ремонтні, саперні і будівельні), служба зв'язку (телеграф, телефон), розвідка, санітари, служба постачання та допоміжні формації. Питання кадрового забезпечення підрозділів УГА покладалося на Державний секретаріат військових справ.

Ключове значення в цьому сенсі мав Закон Української національної ради ЗУНР «Про систему загального обов'язку військової служби» від 13 листопада 1918 р., згідно з яким мобілізації підлягали чоловіки у віці з 18 до 35 років. Спираючись на цей нормативно-правовий акт, Державний секретаріат військових справ 14 листопада 1918 р. видав наказ, що усталив організаційну схему УГА, яка спиралася на територіальний принцип комплектування. Східну Галичину й Північну Буковину було поділено на три військові області з центрами у Львові, Тернополі та Станіславі. Кожна з них поділялася на чотири військові округи, що складалися з 3–8 повітів. На чолі округів перебували окружні військові коменданти.

У січні 1919 р. збройні сили ЗУНР було реорганізовано з метою перетворення їх на повноцінну регулярну армію. Усі військові формування об'єднали в три корпуси. Корпус складався із чотирьох бригад, кожна з яких містила від 3 до 5 піхотних куренів, артилерійський полк, сотні кавалеристів, сотні зв'язку, технічну сотню та формації, що виконували різні допоміжні функції. Брак штабних і вищих старшин в УГА намагалися компенсувати шляхом залучення старшин неукраїнського походження з лав колишньої австро-угорської армії та прикомандируванням старшин з армії УНР. Найбільшої чисельності УГА досягла в червні–липні 1919 р. під час «Чортківської офензиви» — близько 75 тис. вояків. Надалі їхня кількість через епідемії, недостатнє постачання, дезертирство, політичні прорахунки командування постійно зменшувалася і на березень 1920 р. три бригади УГА ледь нараховували 18 тис. бійців.

Розділ 3 «Організація та кадрове забезпечення військ на території УСРР у 1919–1934 рр.» складається із трьох підрозділів.

У підрозділі 3.1 *«Організаційно-правові засади діяльності підрозділів Червоної армії в Радянській Україні»* зазначається, що, згідно з декретом II Всеросійського з'їзду Рад від 8 листопада 1917 р., більшовиками утворюються Комісаріат із військових справ та Всеросійська колегія з організації й формування Червоної армії. Під час наради Всеросійської колегії з питань організації й формування Червоної армії (21 грудня 1917 р.) встановлено, що питання організації підрозділів Червоної армії на місцях покладається на місцеві ради. Згодом Декретом Раднаркому «Щодо створення Робітниче-селянської Червоної армії (РСЧА)» (15 січня 1918 р.), передбачалося, що склад Червоної армії формується на добровільних засадах. У березні 1918 р. Декретом Раднаркому створюється Вища військова рада (орган верховного командування армією, що підпорядковував собі усі військові частини).

Встановлення в Україні більшовицької влади синхронно супроводжувалося організаційними та нормативними кроками щодо забезпечення бойових можливостей Червоної армії, при цьому більшовики намагалися максимально швидко позбавити Україну будь-якої самостійності у

військовій справі. Так, ще 20 січня 1918 р. Народним секретаріатом видано Декрет «Про організацію Народної революційно-соціалістичної армії в Україні».

28 листопада 1918 р. створено центральний орган військового управління в республіці — військовий відділ Тимчасового робітничо-селянського уряду України. До його завдання належало об'єднання діяльності військових комісаріатів на місцях.

Наприкінці грудня 1918 р. була ухвалена Постанова «Про організацію Української Червоної армії» та Положення про Робітничо-селянську армію України. Вони передбачали, що українська Червона армія будується за зразком російської Червоної армії і на неї поширюються усі закони стосовно армії РСФРР.

Наприкінці січня 1919 р. при військовому відділі організовано Всеукраїнський Головний штаб, у який структурно увійшли організаційне та мобілізаційне управління, а також відділи: формування і влаштування військ, інспектування військ по родах, командного складу, військових навчальних закладів, оперативно-інформаційний, розвідувальний, військово-цензурний, зв'язку, військово-телеграфний і загальний. У березні 1919 р., після того як більшовики остаточно закріпилися в Україні, всі ідеї щодо побудови української Червоної армії залишилися в минулому.

У січні 1920 р. утворені Харківський і Київський військові округи, підпорядковані Реввійськраді РСФРР, що мало прискорити військову інтеграцію України з Радянською Росією. Крім того, згідно з постановою Всеукрревкому від 27 січня 1920 р. «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР» на території України набирали чинності всі російські декрети з військових питань. Після утворення СРСР та входження до його складу України (1922) організаційно-правові засади діяльності підрозділів Червоної армії на її території визначалися виключно в межах загальнорадянського законодавства. Протягом 1930–1932 рр. управління територіальних округів реорганізували в управління дивізійних та корпусних мобілізаційних округів. Новий територіально-адміністративний поділ країни спричинив і зміни кордонів низки військових округів.

У підрозділі 3.2 «Організаційно-функціональна побудова радянського війська на території УСРР» звертається увага на те, що протягом 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. в структурі радянських Збройних сил відбуваються зміни організаційно-функціонального характеру, зокрема з'явилися нові види, змінюються ті, що існують. Якщо в перші роки становлення більшовицької влади основною одиницею формування РСЧА був окремий загін — певна військова частина із самостійним господарством, то згодом у процесі накопичення досвіду, залучення офіцерів старої царської армії — «воєнних спеціалістів», формуються повноцінні підрозділи, частини і з'єднання (бригади, дивізії, корпуси). Загальновійськові з'єднання на початку 1920-х рр. мали таку структуру: стрілецький корпус (міг складатися з 2–4 дивізій), дивізія (об'єднувала три стрілецькі полки, артилерійський полк і частини технічного забезпечення), полк (три батальйони, артдивізіон, технічні частини).

Організаційну структуру РСЧА також доповнювали кавалерійські корпуси та дивізії.

Разом із піхотою, кавалерією, артилерією, іншими видами збройних сил виникають війська допоміжного або особливого призначення. Вони існували з початку громадянської війни і підпорядковувались різним відомствам, установам і організаціям. Безсумнівно, це ускладнювало справу управління зазначеними військами, заважало їх ефективному використанню у воєнних операціях. Тому 28 травня 1919 р. було прийнято постанову Ради робітничо-селянської оборони УСРР «Про війська допоміжного призначення». Нею передбачалося об'єднання усіх допоміжних військ, котрі були в розпорядженні різних наркоматів і установ, за винятком військ залізничної та прикордонної охорони, в єдині війська внутрішньої охорони, які згодом перейшли в підпорядкування Народного комісаріату внутрішніх справ.

Звертає на себе увагу той факт, що істотний вплив на організаційно-функціональну побудову радянського війська на території УСРР мало поширення техніки. Це привело до виокремлення спеціальних механізованих частин. Ще однією особливістю організації РСЧА був її відверто класовий характер. Свідченням чого є існування окремих політвідділів та політчастин, на які покладалося проведення політико-виховної роботи з метою ідейного загартування червоноармійців.

Для визначення організаційно-функціональної побудови радянського війська в зазначений період ключове значення мав Закон СРСР «Про обов'язкову військову службу» від 18 вересня 1925 р. Він передбачав таку організаційну структуру збройних сил: стрілецькі частини (піхота), кавалерійські частини (кіннота), артилерія, броньові сили, війська зв'язку та інженерні частини, повітряні сили (авіація), морські сили (флот). До складу РСЧА також входили так звані війська спеціального призначення: війська Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) та конвойні частини. Подібна організаційна структура не зазнавала істотних змін протягом усього міжвоєнного періоду.

У підрозділі 3.3 «Особливості кадрової політики в збройних силах на території УСРР у 1920-х – першій половині 1930-х рр.» наголошується, що більшовики почали організовано залучати громадян до проходження військової служби одразу з моменту створення Робітничо-селянської Червоної армії. Зокрема, Декрет Раднаркому щодо формування РСЧА від 15 січня 1918 р. передбачав проведення добровільного набору та запис добровольців, які досягли 18-річного віку. Отримувати зброю мали тільки найбільш стійкі та свідомі робітники, селяни і солдати. Мінімальний термін служби становив півроку.

Вже під час громадянської війни більшовицьке керівництво фактично відмовилося від утопічної ідеї заміни постійної армії загальним озброєнням народу. Відповідно було зроблено вибір на користь загальної обов'язкової військової повинності як основного засобу комплектування збройних сил. Це мало допомогти перейти від напівпартизанської загінної системи побудови військ до планомірного військового будівництва на основі спеціально

розроблених штатів. У зв'язку з цим актуалізувалося питання залучення до розбудови нових збройних сил офіцерських кадрів старої царської армії — воєнних спеціалістів («воєнспеців»).

Одним з актів, завдяки якому намагалися переконати фахівців старої армії співпрацювати з більшовицьким режимом, була постанова Ради робітничо-селянської оборони УСРР «Про строк явки для реєстрації осіб, що приховують своє колишнє офіцерське звання» від 5 березня 1920 р. Цією постановою надавалася можливість колишнім офіцерам, які отримали при демобілізації документи, у яких не було вказано їхнє офіцерське звання, уникнути відповідальності за скоєне і «виконати свій громадянський обов'язок». Для цього вони зобов'язані були в термін до 1 квітня 1920 р. добровільно з'явитися до губернського військкомату за місцем їх проживання з метою реєстрації та подальшого направлення на службу до лав Червоної армії. У результаті подібних заходів на початку 1920-х рр. частка «воєнспеців» серед командного складу РСЧА становила близько 75%.

Звертається увага на те, що суттєві наслідки для визначення пріоритетів кадрової політики в збройних силах мала військова реформа 1924–1925 рр. Серед іншого нею передбачалося проведення реорганізації штабу РСЧА, яка мала привести до перерозподілу функцій серед органів військового керівництва. Ще одним аспектом реформи було запровадження змішаної системи комплектування армії. Це досягалось поєднанням кадрових з'єднань із територіальними формуваннями.

Також наголошується, що Закон «Про обов'язкову військову службу» (1925), який став першим радянським законодавчим актом, що регулював виконання трудящими їх військового обов'язку, визначав, що допризовна підготовка юнаків розпочиналася з 19 років, а дійсна військова служба — з 21 року. Крім того, цим Законом встановлювався порядок несення служби тими громадянами, які не вступили до лав Червоної армії через власні релігійні переконання. Завершилась ця реформа введенням уніфікованих штатних розкладів військових частин і з'єднань.

До кінця 1920-х рр. чисельність Червоної армії, проти періоду громадянської війни, була скорочена майже в 10 разів, при цьому військова повинність значною мірою реалізовувалася за територіальним принципом комплектування. Боездатність РСЧА в тих умовах, звичайно, знизилася. Але важливо враховувати таке: небезпека агресії ззовні явно зменшилася і чисельність армії була доведена до адекватного рівня, а фінансування оборонної сфери було суттєво обмежено. Територіальні частини дозволяли готувати військово-навчені резерви в достатній кількості для широкого мобілізаційного розгортання збройних сил. Водночас та їхня частина, що комплектувалася переважно на кадровій основі, характеризувалася кращою боездатністю, ніж територіальні війська.

У серпні 1930 р., спираючись на досвід, отриманий під час застосування Закону «Про обов'язкову військову службу» (1925), ЦВК і РНК СРСР приймають нову редакцію цього нормативно-правового акта, де зазначалося, що оборона радянської держави зі зброєю в руках здійснюється тільки

трудящими. Так звані «нетрудові елементи» мали виконувати інші обов'язки, пов'язані з підтриманням обороноздатності СРСР. Кожен громадянин призовного віку мав ставати на військовий облік за місцем своєї роботи. Отже, ми можемо стверджувати, що класовий підхід залишався визначальним при проведенні кадрової політики в збройних силах.

Розділ 4 «Еволюція системи кадрового забезпечення Червоної армії в УСРР/УРСР у 1934–1953 рр.» складається із трьох підрозділів.

У підрозділі 4.1 *«Нормативно-правові засади формування кадрів Червоної армії в передвоєнний період»* зазначається, що в червні 1934 р. ліквідовано колегіальний орган керівництва збройними силами — Реввійськраду СРСР. Одночасно з цим на підставі відповідної постанови ЦВК СРСР Народний комісаріат із військових і морських справ перейменовано в Народний комісаріат оборони СРСР.

У 1935 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення відмовитися від територіального принципу формування армії, при цьому територіальні частини армії за рівнем боєздатності поступалися регулярним. У свою чергу, призов до них відбувався лише на кілька місяців, що не дозволяло призовникам отримати достатні технічні навички. Протягом 1937 р. вже понад 60% стрілецьких дивізій Червоної армії формувалося у вигляді регулярних кадрових частин. За підсумками конфлікту з японцями на р. Халхин-Гол було вирішено розформувати всі територіальні частини, зокрема й ті, що дислокувалися на території УРСР, через їхню низьку боєздатність. До кінця 1939 р. це рішення було втілене в життя.

Звертається увага на те, що протягом 1920-х — початку 1930-х рр. до служби в РСЧА не залучалися діти купців, священнослужителів, нащадки дворянських родів, козаків та інші «класово ворожі» елементи. Втім, у 1935 р. відповідну заборону зняли з козаків, а у 1939 р. було скасовано будь-які обмеження щодо проходження армійської служби через класове походження потенційного призовника, проте обмеження зберігалися при вступі до військових училищ. Того ж року відбулося зниження призовного віку з 21 до 19 років. Розпочалося різке зростання РСЧА і до червня 1941 р. у її лавах вже проходило службу 5,4 млн чоловік.

Збільшення чисельності армії призвело до браку політпрацівників, послабило політроботу, особливо серед рядового і молодшого командного складу. Це, у свою чергу, змусило керівну верхівку вдаватися до нових організаційних перетворень із метою подолання загрози ослаблення керівництва збройними силами та зниження впливу партії в них. До того ж у зв'язку зі швидким зростанням чисельності збройних сил, репресіями в армії чимало молодих командирів, які не мали достатнього досвіду керівництва військами, висувалися на вищі посади. Одним із найсерйозніших чинників, що зумовив зниження бойової готовності та існування нестачі як командного, так і політичного складу, стали масштабні репресії у РСЧА 1937–1938 рр.

Розглядаючи питання про чисельний склад Червоної армії на цьому етапі, слід зазначити, що в період з 1937 по 1940 рр. її штатна чисельність постійно зростала. Це, відповідно, актуалізувало перед військовим керівництвом

завдання щодо їх укомплектування. Кількість командного складу збільшувалася, втім якість його підготовки залишала бажати кращого. Станом на 1 січня 1941 р. фактична чисельність командно-начальницького складу армії і флоту становила 579 581 особу, із яких лише 7,1% мали вищу військову освіту, а 12,4% взагалі не мали ніякої професійної освіти. Слабка підготовка офіцерських кадрів була зумовлена насамперед недостатнім рівнем знань, отриманих ними у військово-навчальних закладах.

У підрозділі 4.2 *«Особливості кадрового забезпечення підрозділів Червоної армії на території УРСР у період Другої світової війни»* звертається увага не те, що під час війни українці перебували у складі армій кількох держав. Також мала місце й спроба створення власних збройних сил — Української повстанської армії (1942), яка мала напіврегулярний характер. Втім, найбільшу кількість українців — 7,7 млн осіб, було мобілізовано до лав Червоної армії, що становило 23% від її загальної чисельності.

Одразу після нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р., відповідно до ст. 49 Конституції СРСР, прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан», із якого розпочалася перебудова життя країни з урахуванням умов воєнного вторгнення. До військового командування переходили функції держави у сфері оборони, забезпечення правопорядку та захисту державних інтересів.

У контексті досліджуваної проблематики особливе значення мала Директива РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. № П509 «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей. Про мобілізацію всіх сил і засобів на розгром фашистських загарбників». У цьому документі визначалися організаційні засади проведення мобілізаційних заходів у загальнорадянському масштабі. За роки війни було мобілізовано 29,5 млн осіб, а всього в лавах Червоної армії і у військових підрозділах інших радянських відомств служило 34,5 млн осіб. Кожного воєнного року в лавах армії перебувало від 10,5 до 11,5 млн осіб, із яких близько половини (5–6,5 млн осіб) знаходилося у складі діючої армії і флоту.

За способом прийому на службу до армії і флоту військовослужбовці поділялися на кілька категорій. Передусім, це кадрові військові Збройних сил СРСР, що проходили службу на підставі Закону «Про загальний військовий обов'язок» від 1 вересня 1939 р. До другої категорії належали військовослужбовці запасу, які, відповідно до статей 33–38 згаданого Закону, викликалися на навчальні збори і на момент початку війни перебували у військах. Третю категорію становили військовослужбовці, яких, відповідно до Закону «Про загальний військовий обов'язок» (статті 14–15), призывали на дійсну строкову службу, тобто громадяни призовного віку, які не мали прав на відстрочку від призову та стан здоров'я яких дозволяв виконувати обов'язки, пов'язані з несенням військової служби в повному обсязі. Четверта категорія була найбільш чисельною, бо включала військовозобов'язаних, які потрапили під мобілізацію на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про мобілізацію військовозобов'язаних» від 22 червня 1941 р. Остання категорія військовослужбовців — це громадяни, які добровільно вступали до лав

Збройних сил.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 липня 1943 р. визначався розподіл військовослужбовців Червоної армії на рядовий, сержантський, офіцерський склад і генералів. Слід зауважити, що правовими нормами воєнного часу були охоплені практично всі сторони бойової та службової діяльності особового складу Червоної армії і флоту, статус військовослужбовців і його найбільш важливі елементи — встановлені на воєнний час права і обов'язки — у період війни підлягали додатковій юридичній регламентації, що відображали зміни у воєнно-політичній та оперативній обстановці. Також звертається увага на те, що з визволенням території України значно зростав мобілізаційний потенціал радянських Збройних сил: з лютого 1943 р. до жовтня 1945 р. до діючої армії залучено 3 629 454 особи. Частка наших співвітчизників у частинах та з'єднаннях українських фронтів, які в 1944 р. були укомплектовані військовослужбовцями, становила 50–80%.

У підрозділі 4.3 «Специфіка кадрової роботи в радянських Збройних силах в УРСР у повоєнний період (1945–1953)» наголошується, що у травні 1945 р. чисельність Червоної армії досягла свого історичного максимуму — 11,3 млн чоловік. Втім, завершення Німецько-радянської, а згодом і Другої світової війни зумовило необхідність проведення масштабних демобілізаційних заходів.

23 червня 1945 р. Верховною Радою СРСР прийнято Закон «Про демобілізацію старших вікових груп особового складу діючої армії». Вже до лютого 1946 р. чисельність радянських Збройних сил скоротилася майже вдвічі — до 5,3 млн військовослужбовців.

Із початком проведення демобілізаційних заходів щодо особового складу армії вище військове керівництво мало вирішити завдання відбору і збереження на службі найбільш підготовлених генералів і офіцерів, які отримали достатній бойовий досвід у роки війни. Саме ця категорія військовослужбовців розглядалася як основа офіцерського корпусу в перші повоєнні роки. Вирішення цього завдання паралельно зі скороченням армії викликало необхідність вдосконалення системи вищої військової освіти через те, що бойові генерали і офіцери воєнного часу часто були позбавлені серйозної військово-теоретичної бази, необхідної для успішного керівництва військами в мирний час.

Під час роботи з демобілізованими особливого значення набувала діяльність військових комісаріатів, у яких у зв'язку з цим відбулися суттєві зміни організаційно-штатного характеру. Через збільшення обсягів службової діяльності у військкоматах було проведено часткову реорганізацію. Так, у районних військкоматах почали діяти «відділення» і «відділи». Помітно зросла загальна чисельність військкоматів. Крім того, були вжиті заходи, що передбачали налагодження підготовки кадрів, обізнаних з особливостями службової діяльності військкоматів.

Водночас відбулася й низка важливих організаційно-структурних змін, що вплинули на специфіку кадрової роботи в радянських Збройних силах на території УРСР: 4 вересня 1945 р. Рішенням Президії Верховної Ради СРСР

було ліквідовано Державний комітет оборони та його підрозділи. У лютому 1946 р. РСЧА перейменовано в Радянську армію, а також шляхом об'єднання наркоматів оборони та військово-морських сил створено Міністерство Збройних сил СРСР. Територію республіки було поділено на три військові округи — Київський, Одеський і Прикарпатський.

24 липня 1946 р. набув чинності новий Статут внутрішньої служби, 1 червня 1946 р. — Дисциплінарний статут, 17 січня 1947 р. — Стройовий статут, 20 лютого 1950 р. — Статут гарнізонної та вартової служб. Їх поява сприяла більш чіткій регламентації різних боків армійського життя, зокрема стосовно виховання та дотримання норм поведінки військовослужбовцями, конкретизувала вимоги військової дисципліни, а також як загальні, так і посадові обов'язки, що мали виконуватися усім особовим складом.

Ще одним важливим нововведенням цього періоду стало те, що з 1949 р. призов на строкову військову службу почав відбуватися один раз на рік, протягом листопада–грудня. При цьому термін проходження служби в сухопутних військах та авіації становив три роки, а на флоті — чотири.

Розділ 5 «Система кадрового забезпечення Радянської армії в Україні в 1950–1980 рр.» складається із трьох підрозділів.

У підрозділі 5.1 *«Нормативно-правове забезпечення діяльності радянських Збройних сил у другій половині 1950-х до кінця 1980-х рр.»* вказується, що значне коло питань, які стосувалися юридичного статусу кадрових військовослужбовців радянських Збройних сил, врегульовувалося в Статуті внутрішньої служби (відповідні редакції від 1946, 1975, 1980 та 1984 рр.) та Дисциплінарному статуті (відповідні редакції від 1947 і 1975 рр.). Згадані документи містили як загальні, так і спеціальні права й обов'язки військовослужбовців, визначали специфіку військово-службових відносин, правила внутрішнього розпорядку в армії, своєрідності побуту військовослужбовців. Одночасно з цим звертається увага на те, що деякі спеціальні права військовослужбовців (наприклад, у частині матеріального забезпечення, соціального захисту членів сімей військовослужбовців; їхнього медичного, санаторно-курортного забезпечення та житлового забезпечення; прописки військовослужбовців, членів їхніх сімей, а також осіб, звільнених із дійсної військової служби в запас або відставку та ін.) із початку 80-х рр. ХХ ст. визначалися в указах Президії Верховної Ради СРСР та Президії Верховної Ради УРСР. Також наголошується, що тогочасне радянське законодавство надавало військовослужбовцям юридичну можливість обиратися та бути обраними до рад народних депутатів та інших виборних державних органів, брати участь у всенародних обговореннях і голосуванні, в роботі громадських організацій та органів громадської самодіяльності.

Окремо в роботі аналізується Закон СРСР «Про загальний військовий обов'язок» від 12 жовтня 1967 р., де передбачалося, що військовослужбовці та військовозобов'язані поділяються на солдат, матросів, сержантів, старшин, прапорщиків, мічманів та офіцерський склад. Офіцерський склад Збройних сил СРСР поділяється на: молодший офіцерський склад (від молодшого лейтенанта до капітана); старший офіцерський склад (від майора до полковника); вищий

офіцерський склад (генерали, адмірали та маршали). Також цим Законом врегульовувалися строки дійсної військової служби, питання підготовки молоді до служби в Збройних силах СРСР, порядок призову на військову службу, звільнення з лав Збройних сил СРСР та запас солдат, матросів, сержантів, старшин, умови військової служби прапорщиків та мічманів, основні положення проходження військової служби офіцерським складом Збройних сил СРСР, порядок ведення військового обліку, призов по мобілізації та демобілізації. Вказаний Закон встановлював, що військовослужбовці та військовозобов'язані користуються усією повнотою соціально-економічних, політичних та особистих права та мають усі обов'язки громадян СРСР, передбачені Конституцією СРСР.

Наголошується, що в досліджуваний історичний період стрижнем формування та оновлення законодавства, котре стосувалося прав та обов'язків військовослужбовців, детермінованих специфічними умовами проходження служби у збройних силах, був принцип єдиначальності. У свою чергу, у нових редакціях статутів, що з'явилися у 70–80-ті рр. XX ст., якщо порівняти з попередніми версіями, більш широко застосовувалися такі принципи, на яких базувалися взаємини військовослужбовців — єдиначальність і демократизм, командирська вимогливість і турбота про підлеглих, військова субординація і ввічливість, колективізм, військове товариство і гуманізм.

Констатується, що, незважаючи на те, що наприкінці 1980-х рр. суспільно-політична ситуація в країні зазнала істотних змін, характер військово-службових відносин, що регламентувався як загальносоюзними, так і республіканськими нормативно-правовими актами, не змінювався. Лише на початку 1990-х рр. радянським державним апаратом, зокрема Міністерством оборони СРСР, були зроблені певні кроки в напрямку їх докорінного перегляду. Так, 26 грудня 1990 р. були оприлюднені проекти законів СРСР про загальний військовий обов'язок і військову службу, а також проект нового статуту військовослужбовців. 6 березня 1991 р. з'явився проект положення про проходження особами офіцерського складу військової служби і служби в запасі Збройних сил СРСР. 19 квітня того ж року міністром оборони СРСР було підписано наказ «Про переробку статутних документів Збройних сил СРСР». Більшість із цих ініціатив реалізовано не було через розпад Радянського Союзу. Їх подальше закріплення на нормативно-правовому рівні відбувалося вже в умовах розбудови збройних сил незалежних держав, зокрема й України.

У підрозділі 5.2 «*Організаційна побудова підрозділів Радянської армії на території УРСР*» констатується, що в березні 1953 р. центральним органом управління Збройними силами СРСР стало створене Міністерство оборони СРСР. Протягом 1950–1980 рр. до нього входили: Генеральний штаб; Управління головнокомандуючих видами Збройних сил та начальника тилу Збройних сил; Головне політичне управління; головні та центральні управління, що відали питаннями підготовки, підбору та розстановки кадрів, замовленнями озброєнь та військової техніки, її експлуатації та ремонту.

Міністерство оборони СРСР повністю несло відповідальність перед ЦК КПРС та радянським урядом за стан та розвиток Збройних сил, їхню

боєздатність, оснащення озброєнням та військовою технікою, морально-політичний стан військовослужбовців та військову дисципліну. При цьому Збройні сили СРСР формувалися із: Ракетних військ стратегічного призначення; Сухопутних військ; Військ протиповітряної оборони; Військово-повітряних сил; Військово-морського флоту.

Управління оперативними об'єднаннями, з'єднаннями, частинами, військово-навчальними учбовими закладами Збройних сил СРСР Міністерство оборони СРСР здійснювало через управління видами Збройних сил СРСР, військові округи, групи військ, округи протиповітряної оборони, відповідні флоти.

Наголошується, що в досліджуваній історичний період на території України існували Київський, Одеський та Прикарпатський військові округи.

Із середини 80-х р. XX ст. Прикарпатський військовий округ разом із Західною, Центральною, Північною групами військ, Білоруським військовим округом підпорядковувався Головному командуванню військ Західного напрямку. Водночас Київський та Одеський військові округи, починаючи з 1984 р., перебували в підпорядкуванні Головного командування військ Південно-Західного напрямку.

Далі в роботі розкриваються особливості організаційної побудови Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів. Зокрема зазначається, що Київський військовий округ охоплював території Київської, Ворошиловградської (Луганської), Харківської, Дніпропетровської, Сумської, Кіровоградської, Полтавської, Чернігівської та Черкаської областей УРСР. Станом на 1990 р. на території Київського військового округу дислокувалися дві гвардійські армії (6-та танкова та 1-ша загальновійськова), з'єднання центрального та окружного підпорядкування. Авіаційну підтримку в Київському військовому окрузі здійснювали 17-та та 24-та повітряні армії, а захист від повітряного нападу — 8-ма армія Протиповітряної оборони. Загалом в окрузі нараховувалося 150 тис. військовослужбовців.

До складу Одеського військового округу входили Кіровоградська, Миколаївська, Херсонська, Одеська області, Молдавська РСР, а з квітня 1956 р. — і Кримська АРСР. На його території дислокувалися 14-та гвардійська загальновійськова армія (створена на базі 10-го гвардійського стрілецького корпусу), 82-й (розформований в 1987 р.) і 32-й армійські корпуси — всього одна повітрянодесантна і сім мотострілецьких дивізій. Авіаційну підтримку здійснювала 5-та повітряна армія, а повітряне прикриття — 49-й корпус 8-ї армії Протиповітряної оборони. У 1990 р. в окрузі перебувало приблизно 110 тис. військовослужбовців.

Станом на 1990–1991 рр. територія Прикарпатського військового округу охоплювала Волинську, Рівненську, Житомирську, Вінницьку, Хмельницьку, Тернопільську, Львівську, Івано-Франківську, Чернівецьку, Закарпатську області. Цей округ мав у своєму розпорядженні 30-ту гвардійську танкову дивізію й навчальну танкову дивізію (окружний навчальний центр), 23-тю танкову дивізію, котра в 1989 р. була перетворена на 6065-ту базу зберігання військової техніки.

Мотострілецькими з'єднаннями Прикарпатського військового округу були гвардійські: 17-та, 24-та, 51-ша, 66-та (окружний навчальний центр), 70-та, 97-ма, 128-ма та 161-ша дивізії. Крім танкових і мотострілецьких дивізій у цьому окрузі дислокувалися дві артилерійські дивізії. Авіаційну підтримку здійснювала 14-та повітряна армія, а повітряне прикриття — 28-й корпус протиповітряної оборони 2-ї армії протиповітряної оборони. У 1990 р. в окрузі перебувало приблизно 280 тис. військовослужбовців.

У підрозділі 5.3 *«Зміни в кадровій політиці в радянських Збройних силах протягом другої половини 1950-х–1980-х рр.»* йдеться про те, що Переліком відомостей, заборонених до публікування у відкритому друці, передачах на радіо та телебаченні, підготовленому в 1976 р. Головним управлінням з охорони державних таємниць у пресі при Раді Міністрів СРСР (Главлит), прямо передбачалася заборона до оприлюднення відомостей, які стосуються мобілізаційних питань, військового будівництва, комплектування військ, організації, чисельності та дислокації Збройних сил СРСР, дисципліни, бойової підготовки, воєнної теорії та воєнної історії. Тому навіть у сучасних умовах вкрай складно повною мірою відтворити достовірність та всю повноту кадрової політики в радянських Збройних силах, зокрема в тих частинах та підрозділах, що дислокувалися на теренах України.

Протягом 1953–1964 рр. у радянських Збройних силах відбувалося скорочення їхньої чисельності. Якщо, відповідно до оприлюднених статистичних даних ЦК КПРС, станом на березень 1953 р. чисельність Збройних сил СРСР становила 5,4 млн осіб, то протягом 1955–1957 рр. радянський уряд двічі оголошував про їхнє скорочення на 640 тис. і 1,2 млн осіб відповідно. Внаслідок цих скорочень наприкінці 1959 р. загальна чисельність Радянської армії і флоту зменшилася до 3,62 млн осіб. У грудні 1959 р. М. Хрущов запропонував протягом 1–2 років в односторонньому порядку скоротити чисельність військового відомства ще на 1–1,5 млн осіб. Після кількох нарад із представниками вищого військового керівництва ця пропозиція була підтримана та в січні 1960 р. винесена на розгляд сесії Верховної Ради СРСР. У результаті було прийнято Закон «Про нове значне скорочення Збройних сил СРСР», на підставі якого зменшувалася кількість військовослужбовців на 1,2 млн осіб. Таким чином, до 1962 р. загальна чисельність збройних сил мала становити 2,4 млн осіб.

У роботі наголошується, що в період з 1960 по 1991 рр. загальна чисельність Збройних сил СРСР коливалася від 3 623 000 до 3 400 000 осіб. При цьому саме у 1982 р. в лавах радянських Збройних сил перебувала найбільша кількість осіб — 3 705 000. Окремо зазначається, що до середини 70-х рр. ХХ ст. лише на території Київського військового округу було розміщено більше 20 різних військово-навчальних закладів. Майже усі командири бригад та більш ніж 90% командирів полків та всі командири кораблів 1-го та 2-го рангів мали вищу військову освіту. У цілому майже кожен другий офіцер мав вищу або вищу спеціальну освіту. Найважливішими вимогами до кадрових військових Збройних сил СРСР були: комуністична переконливість; беззаперечна відданість справі комуністичної партії та радянському народу; висока

професійна підготовка; загальна та військово-технічна культура; дисциплінованість, ініціативність та самостійність; високі організаторські якості; вміння навчати та виховувати підлеглих.

Під час «перебудови» (1985–1991) внаслідок проголошення політики «оборонної достатності» було вжито заходів зі зменшення радянських Збройних сил ще на 500 000 осіб (12%). Крім того, у березні 1989 р. Прикордонні війська КДБ СРСР були виключені зі складу Збройних сил СРСР із того моменту перебували поза їх штатною чисельністю.

У період з 1959 по 1962 рр. відбулося масове присвоєння первинних генеральських та адміральських звань офіцерам, котрі в роки війни мали звання від полковника (капітана 1-го рангу) та нижче. Загальна кількість генеральських та адміральських посад становила в Збройних силах СРСР 3 000. Ця тенденція збереглася і з приходом до влади Л. Брежньова.

Наголошується, що протягом 1950–1980 рр. було засновано сім нових орденів та медалей для військовослужбовців: три ордени («Жовтневої Революції», «За службу Батьківщині», «За службу Батьківщині в Збройних силах» 1-го, 2-го та 3-го ступенів); чотири медалі («За відзнаку у військовій службі» 1-го та 2-го ступенів, «За бездоганну службу в Збройних силах» 1-го, 2-го та 3-го ступенів, «Ветеран Збройних сил», «За зміцнення бойової співдружності»). Незважаючи на те, що нагороди треба було заслужити, поступово у військових частинах почала поширюватися практика представлення до нагород за «рознарядкою».

Із кінця 60-х рр. XX ст. військовий призов до Збройних сил СРСР здійснювався двічі на рік: у травні–червні (весняний) та в листопаді–грудні (зимовий). На військовий облік ставали громадяни, які досягли 17-річного віку. Призову підлягали громадяни чоловічої статі, яким до дня призову виповнилось 18 років, але вони були не старше 27 років. Терміни служби становили: у всіх сухопутних частинах усіх видів — два роки; у всіх сухопутних частинах усіх видів для солдатів і сержантів, які мають вищу освіту — 1,5 року; у частинах ВМФ, берегового забезпечення і морських частинах прикордонних військ — три роки; у частинах ВМФ для матросів і старшин із вищою освітою — два роки.

Через екстериторіальний спосіб комплектування Радянської армії особовим складом українці — солдати строкової служби й офіцери — проходили службу в основному за межами України. Зокрема, на 1990 р. близько 75% офіцерів трьох військових округів України були росіянами, а у внутрішніх військах МВС їх частка сягала навіть 80%. Того ж 1990 р. 60% офіцерського складу Далекосхідного і Забайкальського військових округів становили українці. В офіцерському корпусі Радянської армії українців було понад 40%, що переважало їх відсоток у населенні Радянського Союзу.

ВИСНОВКИ

У дисертації розв'язано важливу проблему фундаментальної науки, котра стосується всебічного розкриття в історико-правовому ракурсі особливостей

кадрового забезпечення збройних сил, що існували на теренах України протягом XIX–XX ст.

Найважливішими результатами проведеного дослідження є такі.

1. В умовах сьогодення доступ до військової служби, права та обов'язки громадян України у сфері оборони детерміновані виключно фаховою підготовкою та станом здоров'я. Також відповідно до законодавства про оборону у Збройних Силах України обмежено політичну діяльність. Отже, Українською державою створено рівні правові можливості для різних верств населення щодо доступу до військової служби та її подальшого успішного проходження.

У свою чергу, ретроспективний аналіз кадрового забезпечення збройних сил, які існували на теренах України протягом XIX–XX ст., засвідчує, що в досліджуваний історичний період органами публічної влади встановлювалися нормативні умови та практикувалися квазіюридичні практики, що призводили до юридичної нерівності між різними категоріями військовослужбовців. У цьому контексті необхідно згадати про те, що соціальне походження людини значною мірою зумовлювало правовий статус військовослужбовця, включаючи як можливість доступу до військової служби, так і перспективи подальшого кар'єрного зростання. Якщо в дорядянську добу станове (дворянське) походження людини переважно впливало на умови служби та статус військовослужбовця, згодом так звані «нетрудові елементи» взагалі не мали доступу до військової служби. Незважаючи на те, що з кінця 30-х рр. XX ст. всі громадяни СРСР без розрізнення за расовою ознакою, національністю, віросповіданням, освітнім цензом, соціальним походженням проходили військову службу, *de facto* становище військовослужбовців — членів комуністичної партії відрізнялося від статусу безпартійного військовослужбовця.

2. Нормативно визначено, що військова служба в Україні організовується з дотриманням конституційної вимоги про відокремлення церкви і релігійних організацій від держави. У свою чергу, протягом XIX–XX ст. взаємовідносини церкви та збройних сил вочевидь мали нелінійний характер.

У дорядянську добу сформувався інститут військового духовенства, священнослужителі були частиною кадрового складу збройних сил, полкові священники прирівнювалися до чину капітану. Правове та матеріальне становище врегульовувалося Положенням щодо службових прав та окладів утримання військовому духовенству (1887). Головний священнослужитель армії (протопресвітер) прирівнювався в статусі до генерал-лейтенанта, протоієрей — до полковника. За вислугу років (відповідно 10 та 20 років) священнослужителям встановлювалися надбавки до жалування. Із 1899 р. вводився освітній ценз для військового та морського духовенства — у відомство протопресвітера брали лише осіб з академічною освітою або осіб, які закінчили семінарію по першому розряду.

За радянських часів внаслідок докорінного змінення ставлення держави до церкви та боротьби більшовиків із релігійними пережитками, формування кадрового ядра армії з найбільш свідомих та організованих елементів трудящих

мас священникам заборонялось як здійснювати релігійні обряди у військових частинах, так і бути військовослужбовцями.

3. Унікальністю відбуття військової повинності підданими Російської імперії за Маніфестом щодо запровадження загальної військової повинності (1874) було те, ще усе чоловіче населення Імперії та Царства Польського за досягнення 20-ти річного віку підлягало жеребкуванню, згідно з яким визначався той, хто був зобов'язаний піти на дійсну військову службу, а хто залишався від неї вільним. У подальшому подібне правило в правових приписах, що регламентували особливості призову чоловіків на дійсну військову службу, не передбачалося та не застосовувалося.

4. На українських землях, що входили до складу Російської імперії, наслідки військової реформи у 60–80-х рр. XIX ст. в частині кадрового забезпечення збройних сил мали як загальноімперське (загальнодержавне), так і певне локальне (місцеве) значення.

Серед загальнодержавних наслідків необхідно виокремити:

- суттєве скорочення терміну проходження служби;
- відміну шпіцрутенів, канчуків, клеймування та інших покарань, що принижували гідність людини (на підставі відповідного закону 1863 р.), запровадження військово-виправних рот.

Місцеве (локальне) значення цих реформ виявилось в:

- організації на українських землях військових округів, де війська підпорядковувалися командуючому округом;
- організації на теренах України закладів військової освіти;
- відсутності щодо етнічних українців, на відміну від деяких інших народів, що мешкали в Російській імперії, будь-яких правових підстав звільнення від проходження служби;
- запровадженні проходження військової служби козаками на особливих умовах.

5. Відтворення об'єктивної картини кадрового забезпечення в збройних силах, що існували на теренах України в дорадянську добу, не може бути повним без визначення системи покарань, котрі застосовувалися щодо військовослужбовців за вчинені ними правопорушення, а також системи військового судочинства.

Відповідними положеннями Військового статуту про покарання 1868 р. вводилися виправні покарання для військовослужбовців залежно від станового походження: окремо для офіцерів, цивільних посадовців військового відомства, нижніх чинів, які користувалися особливими права, та для нижніх чинів, що перебувають на строковій службі.

До першої групи осіб застосовувалися такі види виправних робіт: 1) заслання до Сибіру або інші віддалені губернії імперії з позбавленням чинів та станових прав; 2) тимчасове ув'язнення у фортеці; 3) тимчасове ув'язнення у фортеці з позбавленням деяких прав та переваг; 4) тимчасове утримання у в'язниці цивільного відомства з одночасним звільненням зі служби; 5) утримання на гауптвахті; 6) грошові стягнення.

Щодо другої групи військовослужбовців практикувалися: 1) направлення

на певний строк до військово-виховних рот або ув'язнення до військової тюрми з позбавленнями або обмеженням деяких прав; 2) грошові стягнення; 3) позбавлення нашивок за бездоганну службу та переведення в розряд оштрафованих.

Окремо вводилася посилена юридична відповідальність за порушення обов'язків у караулі. За недотримання особливих обов'язків несення караульної служби в мирний час офіцери підлягали розжалуванню в рядові та утриманню у фортеці, солдати — ув'язненню до військової тюрми.

Також необхідно додати, що Військовий статут про покарання 1868 р., на відміну від аналогічно акта 1839 р., виключав можливість застосування принципу децимації (покарання за жеребкуванням), якщо військовий злочин було вчинено великою групою осіб

Очевидним результатом змін у структурі Збройних сил Російської імперії, спричиненим безпосередньо військовою реформою 1864–1883 рр. та спрямованим на підвищення стану військової дисципліни, стало запровадження системи військового судочинства. Вона складалася з військово-судових інстанцій: полкових судів, військово-окружних судів та головного військового суду в Петербурзі.

Полкові суди існували в кожному полку, а також в інших військових частинах, де їхні начальники були наділені владою командира полку. Суд складався із трьох осіб: голови, штаб-офіцеру та двох членів — обер-офіцерів, а його склад схвалювався командиром полку.

Йому були підвідомчі спори стосовно нижніх чинів, котрі мали особливі права за походженням, вихованням чи службою або не мали їх, якщо вони скоїли злочини або проступки, покаранням за які, відповідно до закону, призначалися: позбавлення або обмеження особливих прав чи передача військовослужбовця до військово-виховних рот. Справи в полковому суді слухалися виключно за наказом командира полку. Ним же й затверджувалися вироки полкового суду. У разі незгоди з вироком полкового суду його можна було оскаржити у військово-окружному суді, де він остаточно набирав законної сили.

Військово-окружні суди утворювалися при кожному військовому окрузі з постійних і тимчасових членів. У Харкові такий суд було засновано в 1868 р., а в Києві — у 1869 р. Постійні члени (голова суду та військові судді) мали вищу юридичну освіту та призначалися військовим міністром за поданням головного військово-судового управління.

Військово-окружному суду були підвідомчі всі справи щодо генералів, штаб- та оберофіцерів, цивільних чиновників військового відомства. Вирок військово-окружного суду вважався остаточною.

6. Особливостями комплектування національного війська в добу Української революції 1917–1921 рр. слід вважати такі.

Протягом 1917 р. формування українського війська відбувалося завдяки громадянській активності, за її допомогою було сформовано першу військову частину — Перший український козацький полк ім. Б. Хмельницького (16 сотень, 3 574 особи), кадровим ядром якого стали солдати, які перебували на збірних

пунктах у Києві. Водночас заможними селянами, насамперед добровольцями з Наддніпрянщини, полоненими галичанами, в Києві було створено українську гвардію — дві сердюцькі дивізії.

Із формуванням у 1918 р. необхідної юридичної бази кадрової роботи в українському війську військові частини створювалися за територіальним принципом (в округах), запроваджувалася система регулярного навчання (для підготовки військових кадрів розгорталася військова академія із трирічним строком навчання, повітряна школа, чотири кадетські школи, дві школи старшин для піхоти і по одній — для кінноти, артилерії, технічної служби), вводилися тимчасова форма одягу (однострій) та військові посади. Проте тогочасним законодавством не передбачалися військові ранги (звання).

Протягом 1919 р. в Західній Україні створювалася Українська галицька армія, котра налічувала 45 куренів піхоти, 40 артилерійських батарей, кілька сотень кінноти. У складі УГА була авіаційна сотня, багато допоміжних військових підрозділів. Загальна чисельність УГА з тилловими частинами наприкінці 1919 р. становила до 100 тис. чоловік.

7. В Україні в період із 1917 по 1920 рр. одночасно з національно-визвольними змаганнями мало місце формування військової опори більшовицької влади. Незважаючи на те, що створення військових частин Червоної армії в Україні із самого початку було повністю підконтрольне Петрограду, а згодом — Москві, на відміну від інших територій, контрольованих більшовиками, у Східній Україні упродовж 1917–1920 рр. активно відбувався процес формування частин Червоного козацтва, який набув свого нормативного оформлення після фактичної появи цих військових підрозділів.

Український більшовицький уряд, в особі Народного комісаріату з військових справ, 31 грудня 1917 р. (13 січня 1918 р.) звернувся із проханням до трудящих із закликом про вступ до куренів (полків) Червоного козацтва. Його основою став 3-й батальйон 2-го полку УНР, який перейшов на бік більшовиків. Протягом лютого 1918 р. сформовано 3-й Червоний полк та червоногвардійські загони у м. Кременчук, 1-й Пролетарський полк паровозобудівного заводу в м. Харкові, 1-й Партизанський полк, 1-й Інженерний робітничо-селянський полк. Тільки 20 січня 1918 р. (2 лютого 1918 р.) Народним секретаріатом УНРС видано Декрет про організацію народної революційно-соціалістичної армії — Червоного козацтва. Декретом передбачалися: добровольчий принцип комплектування частин Червоного козацтва, виключно класова основа нової армії, необхідність наявності рекомендацій для вступу до її лав, державне забезпечення солдат та членів їхніх родин. Наприкінці 1919 р. внаслідок численних реорганізацій полки Червоного козацтва увійшли до складу 8-ої кінної дивізії. У 1920 р. вказану дивізію перетворено на 1-й корпус Червоного козацтва Південно-Західного фронту, який в подальшому складі РСЧА проіснував до 1938 р.

8. Нормативною основою діяльності Червоної армії у 20–30-ті рр. ХХ ст., зокрема військових частин, розташованих на теренах Радянської України, слід розглядати декрети, прийняті Народним секретаріатом, Тимчасовим робітничо-

селянським урядом УСРР, накази та розпорядження вищого військового керівництва Червоної армії, рішення партійних органів, загальносоюзне законодавство тощо. Всі ці нормативні акти переважно не мали самостійного характеру та дублювали аналогічні правові акти, видані в більшовицькій Росії.

9. Важливою умовою кадрової роботи у Робітничо-селянській Червоній армії, зокрема на території України у 1920-х — першій половині 1930-х рр., було те, що на законодавчому рівні увесь начальницький склад армії за родом служби та підготовкою поділявся на склади: а) командний; б) політичний; в) адміністративний; г) медичний; ґ) ветеринарний. За посадою начальницький склад поділявся на молодший, середній, старший та вищий. Молодший начальницький склад комплектувався з військовослужбовців рядового складу, які отримали відповідну підготовку під час безперервної служби в кадрових частинах Робітничо-селянської Червоної армії. Начальницький склад (середній, старший та вищий) комплектувалися з військовослужбовців, котрі отримали середню або вищу військову освіту, а також осіб, які мали спеціальну освіту, бойовий або службовий досвід.

10. Із середини 20-х рр. ХХ ст. на законодавчому рівні в межах загальносоюзного радянського законодавства вперше врегульовувалося питання щодо статусу громадян, котрі відмовляються від проходження військової служби з релігійних переконань. При цьому виключна прерогатива у вирішенні питання щодо звільнення від обов'язку проходження військової служби належала губернському суду, який виносив про це відповідну ухвалу. Також суд для вирішення питання по суті міг залучати експертів, витребувати за обставинами справи висновки компетентних установ.

Вказані постанови суду слід було надати зацікавленими громадянами до окружної призовної комісії не раніше ніж за шість місяців до залучення одноліток до допризовної підготовки та не пізніше ніж за шість місяців до чергового призову одноліток.

Громадяни, звільнені від обов'язкової військової служби за релігійними переконаннями, спрямовувалися на роботу по боротьбі з епідеміями, лісовими пожежами, епізоотіями та на земляні роботи.

Використання праці вказаної категорії громадян покладалося на народні комісаріати внутрішніх справ республік та їхні місцеві органи.

11. Серед головних чинників, що вплинули на нормативно-правові засади формування кадрів Червоної армії у передвоєнний період, слід виокремити відмову від територіально-міліційної системи комплектування збройних сил на користь регулярно-кадрової, скасування класових обмежень для призовників, масштабні репресії в армії, особливо серед вищого командного складу, які знову наприкінці 1930-х рр. загострили проблему «кадрового голоду» для РСЧА.

12. Якщо протягом 1920-х — на початку 1930-х рр. у радянському законодавстві про військовий обов'язок та військову службу лише згадувалося про те, що громадяни, які перебувають на дійсній військовій службі, складають присягу, то із прийняттям у перший день Другої світової війни (1 вересня 1939 р.) Закону СРСР «Про загальний військовий обов'язок» в ньому вже чітко

зазначалося, що військовослужбовці та військовозобов'язані приводяться до присяги на вірність своєму Народу, своїй Радянській Батьківщині та Робітничеселянському уряду СРСР. Водночас вказаним Законом визначалися вік та система звань осіб середнього, старшого та вищого начальницького складу Робітничеселянської Червоної армії (молодші лейтенанти, лейтенанти, політруки, старші лейтенанти, капітани, старші політруки, майори, батальйонні комісари, підполковники, старші батальйонні комісари, полковники, полкові комісари, комбриги, бригадні комісари, комдиви, дивізійні комісари).

13. У період Другої світової війни, особливо після нападу Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р., нормативні приписи, що стосувалися кадрового забезпечення Червоної армії, містилися не тільки в підзаконних актах вищих органів радянської влади (наприклад, в указах Президії Верховної Ради СРСР або в наказах Верховного головнокомандувача по військам Червоної армії та військово-морському флоту), а ще в директивних вказівках вищих партійних органів більшовицької влади.

Вони стосувалися:

- мобілізації (зокрема, в Київському, Одеському, Харківському військових округах відтоді підлягали мобілізації всі військовозобов'язані, народжені в період з 1905 по 1918 рр. включно. Станом на серпень 1941 р. тільки в Києві було мобілізовано 200 тис. осіб);

- запровадження воєнного стану (це означало, що в місцевостях, де оголошувався воєнний стан (територія УРСР), вся повнота влади переходила військовим радам фронтів, армій, військових округів, котрі уповноважувалися притягувати громадян до трудової повинності з метою виконання оборонних робіт. Водночас військовим трибуналам при військових радах фронтів, армій, військових округів надавалося право притягувати винних до відповідальності за законами воєнного часу за невиконання розпоряджень та наказів військової влади. Трибуналам передавалися від судів всі справи про злочини, вчинені військовослужбовцями, а також справи щодо ухилення громадян від загального військового обов'язку);

- створення народного ополчення, винищувальних батальйонів (на підставі директиви ЦК ВКП(б) щодо формування народного ополчення, винищувальних батальйонів та партизанських загонів від 25 червня 1941 р. тільки в Дарницькому районі м. Києва було створено винищувальний батальйон чисельністю 172 особи);

- запровадження та уніфікації знаків розрізнення (польових та повсякденних погонів) для особового складу Червоної армії (Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про введення нових знаків розрізнення для особового складу Червоної армії» від 6 січня 1943 р.).

14. Проведена після Другої світової війни реорганізація апарату управління Збройними силами СРСР суттєво відкоригувала структуру підготовки їхнього кадрового складу. На новостворене Міністерство збройних сил було покладено місію організації системи вищої військової освіти командних кадрів, навчання і виховання особового складу Радянської армії і контроль за рівнем його бойової готовності, здійснення, спираючись на

положення Закону «Про загальний військовий обов'язок», призову громадян Союзу РСР на строкову військову службу і навчальні збори, організації заходів у рамках загальної або часткової мобілізації в разі наявності указу Президії Верховної Ради СРСР, ведення обліку військовозобов'язаних громадян тощо.

15. Основним джерелом військового законодавства, котре врегульовувало питання щодо забезпечення військової дисципліни в радянських Збройних силах у другій половині 1970-х – протягом 1980-х рр., був Дисциплінарний статут Збройних сил СРСР (1975), у якому формалізувалося поняття «військова дисципліна» (точне та суворе дотримання усіма військовослужбовцями порядку та правил, встановлених радянськими законами та військовими статутами), зазначалося, що дисциплінарна влада, котра належить молодшим начальникам, завжди належить й старшим начальникам. Окремо наголошувалося, що в разі відкритої непокори або спротиву підлеглого командир (начальник) зобов'язаний для відновлення порядку вжити всіх заходів примусу навіть до арешту винного та притягнення його до судової відповідальності. Крім того, Дисциплінарний статут Збройних сил СРСР містив як систему заходів заохочення військовослужбовців, порядок їхнього застосування, так і вичерпні переліки стягнень щодо різних категорій військовослужбовців. Водночас вказаним Статутом надавалося військовослужбовцю право подачі скарги про незаконні дії та розпорядження командирів (начальників) щодо нього особисто, про порушення встановлених по службі прав та переваг або про його незадовільне забезпечення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Северінова О. Б. Кадрове забезпечення Збройних Сил України: історико-правове дослідження (кінець XIX – XX ст.) : монографія. Харків : Book, 2020. 444 с.
2. Северінова О. Б. Юридична відповідальність військовослужбовців в умовах збройного конфлікту: теоретико-методологічні аспекти. *Деліктологія* / за заг. ред. І. М. Копотуна, С. В. Петкова. Куновіце : Академія ГУСПОЛ, 2020. Т. 2. 242 с.

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Северінова О. Б. Військово-спеціальна підготовка у 1940-х роках XX сторіччя. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 1. Т. 5. С. 44–48.
2. Северінова О. Б. Юридична відповідальності військовослужбовців у першій половині XX сторіччя. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 2. Т. 2. С. 55–61.
3. Северінова О. Б. Підготовка кадрів Збройних Сил у 1940-х роках XX сторіччя. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 2. Т. 5. С. 61–66.
4. Северінова О. Б. Організаційно-правові форми грошового та медичного

забезпечення радянських військовослужбовців у 1939–1945 роках. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2. Т. 2. С. 77–83.

5. Северінова О. Б. Особливості військово-службових відносин у другій половині XX сторіччя. *Юридична наука*. 2019. № 9. С. 65–72.

6. Северінова О. Б. Організаційно-правові засади військової служби у першій половині 1940-х років. *Юридична наука*. 2019. № 10. С. 21–25.

7. Северінова О. Б. Організаційно-структурна побудова збройних сил у 1950–60-х роках XX сторіччя. *Юридична наука*. 2019. № 11. С. 31–35.

8. Северінова О. Б. Матеріальне забезпечення військовослужбовців у 1941–1945 роках. *Юридична наука*. 2019. № 12. С. 47–52.

9. Северінова О. Б. Військово-політична робота з кадрами збройних сил у передвоєнний період. *Юридична наука*. 2020. № 2. С. 12–18.

10. Северінова О. Б. Підготовка кадрів Збройних Сил у 1950-60-х роках XX сторіччя. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 3. Т. 2. С. 43–50.

11. Северінова О. Б. Облік безповоротних втрат і організація поховання загиблих військовослужбовців у 1941–1945 роках. *Юридична наука*. 2020. № 3. С. 24–30.

12. Северінова О. Б. Комплектування Збройних Сил Російської імперії на українських землях у кінці XIX – на початку XX ст. *Юридична наука*. 2020. № 4. С. 77–82.

13. Северінова О. Б. Забезпечення дисципліни в Збройних Силах у передвоєнний період. *Юридична наука*. 2020. № 5. С. 28–33.

14. Северінова О. Б. Організація діяльності тилу Збройних Сил у повоєнний період. *Юридична наука*. 2020. № 6. С. 30–35.

15. Северінова О. Б. Дисциплінарна відповідальність військовослужбовців у 1941–1945 роках. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 3. С. 156–162.

16. Северінова О. Б. Організаційно-структурна побудова Збройних Сил у першій половині XX сторіччя. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 6. С. 101–106.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав:

1. Северинова А. Б. Деятельность кадетских корпусов в 1905–1914 годах. *Право и политика*. 2019. № 2. С. 172–176. [Киргизька Республіка].

2. Северинова А. Б. Деятельность военных и юнкерских училищ в 1905–1914 годах. *Право и политика*. 2019. № 3. С. 57–61. [Киргизька Республіка].

3. Северинова А. Б. Деятельность военных академий в 1905–1914 годах. *Право и политика*. 2019. № 4. С. 127–131. [Киргизька Республіка].

4. Северинова А. Б. Деятельность военных и юнкерских училищ в 1881–1905 годах. *Право и Закон*. 2020. № 1. С. 192–196. [Киргизька Республіка].

5. Северинова А. Б. Деятельность военных академий в 1881–1905 годах. *Право и Закон*. 2020. № 2. С. 132–136. [Киргизька Республіка].

Матеріали науково-практичних конференцій:

1. Северінова О. Б. Деякі питання підготовки офіцерських кадрів збройних сил на початку ХХ сторіччя. *Право як ефективний суспільний регулятор*: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Київ, 20–21 квітня 2016 р.). Київ : Науково-дослідний інститут публічного права, 2016. С. 45–47.

2. Северінова О. Б. Військово-політична робота в Збройних Силах в УРСР у 30-ті роки ХХ сторіччя. *Вітчизняна юридична наука в умовах сучасності*: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19–20 липня 2017 р.). Київ : Науково-дослідний інститут публічного права, 2017. С. 67–70.

3. Северінова О. Б. Забезпечення дисципліни в Збройних Силах в УРСР на початку 40-х років ХХ сторіччя. *Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України*: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Київ 14–15 листопада 2018 р.). Київ : Науково-дослідний інститут публічного права, 2018. С. 34–36.

4. Северінова О. Б. Забезпечення дисципліни в Збройних Силах в УРСР на початку 40-х років ХХ сторіччя. *Пріоритети розвитку юридичних наук у ХХІ столітті*: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Київ, Україна, 17–18 липня 2019 р.). Київ : Науково-дослідний інститут публічного права, 2019. С. 56–58.

5. Северінова О. Б. Питання кадрового забезпечення Збройних Сил у другій половині 40-х роках ХХ сторіччя. *Сучасні проблеми юридичної науки в Україні*: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Київ, 17–18 березня 2020 р.). Київ : Науково-дослідний інститут публічного права, 2020. С. 40–43.

6. Северінова О. Б. Діяльність спеціальних військових шкіл у 30–40-х роках ХХ сторіччя. *Сучасні правові системи світу в умовах глобалізації: реалії та перспективи*: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15–16 вересня 2020 р.). Київ : Науково-дослідний інститут публічного права, 2020. С. 60–63.

7. Северінова О. Б. Особливості формування військового складу Збройних сил в УРСР у період Другої світової війни. *Modern science: problems and innovations. The 8th International scientific and practical conference* (October 18–20, 2020). Stockholm : SSPG Publish, 2020, pp. 481–486.

АНОТАЦІЯ

Северінова О. Б. Кадрове забезпечення Збройних Сил України: історико-правове дослідження (кінець ХІХ–ХХ ст.). — Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 — теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. — Харківський національний університет внутрішніх справ. — Харків, 2021.

У роботі розкрито вплив військової реформи 1864–1883 рр. у Російській імперії на кадрове забезпечення армії на українських землях, зафіксовано зміни

в структурі Збройних сил Російської імперії на українських землях у зазначений історичний період. Показано особливості формування національного війська під час подій Української революції 1917–1921 рр., проаналізовано організаційно-правові засади діяльності підрозділів Червоної армії в Радянській Україні у 20–30-ті рр. XX ст.

Розглянуто організаційно-функціональну побудову радянського війська на території УСРР та встановлено своєрідності кадрової політики у збройних силах на території УСРР у 1920-х – першій половині 1930-х рр.

Всебічно охарактеризовано нормативно-правові засади формування кадрової компоненти Червоної армії в передвоєнний період. Розширено межі та систематизовано наявні правові уявлення щодо специфіки кадрового забезпечення військових частин та окремих підрозділів Червоної армії на території УСРР у період Другої світової війни. Відновлено історико-правову картину процесів кадрової роботи в радянських збройних силах в УСРР у повоєнний період (1945–1953).

Осміслено трансформацію нормативного опосередкування функціонування радянських Збройних сил у другій половині 1950–1980 рр. Подано комплексну характеристику організаційно-функціональної побудови частин та підрозділів Радянської армії на території УСРР та запропоновано історико-правову оцінку змін у кадровій політиці в радянських Збройних силах протягом другої половини 1950–1980-х рр.

Визначено значення набутої юридичної спадщини у сфері регулювання кадрового забезпечення збройних сил протягом XIX – XX ст. для подальшого розвитку та вдосконалення кадрової компоненти Збройних Сил України.

Ключові слова: військова організація держави, військовослужбовці, військове право, військовий обов'язок, військова реформа, військова служба, демобілізація, дисциплінарні заходи, єдиноначальність, збройні сили, комплектування, мобілізація, рекрутський набір, призов.

АННОТАЦІЯ

Северінова А. Б. Кадровое обеспечение Вооруженных Сил Украины: историко-правовое исследование (конец XIX–XX ст.). — Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.01 — теория и история государства и права; история политических и правовых учений. — Харьковский национальный университет внутренних дел. — Харьков, 2021.

В работе исследовано влияние военной реформы в Российской империи 1864–1883 гг. на кадровую составляющую армии на украинских землях. Отслежены изменения в структуре армии на территории Украины в указанный исторический период. Раскрыты особенности формирования национальной армии периода Украинской революции 1917–1921 гг. Изучены организационно-правовые аспекты формирования Красной армии в Советской Украине в 20–30-е гг. XX ст. Изучены организационно-функциональные аспекты развития и

дальнейшего построения советских войск на территории УССР на основании чего раскрыты особенности кадровой политики в вооруженных силах на территории УССР в 1920-х – первой половине 1930-х гг.

Изучена нормативная составляющая кадровой работы в Красной армии в предвоенный период. По-новому переосмыслена кадровая работа в армии, ее правовая основа на территории УССР в период Второй мировой войны. Воссоздана историко-правовая картина процессов комплектования советских вооруженных сил на территории УССР в послевоенный период (1945–1953 гг.). Показана трансформация нормативного регулирования кадровой работы в советских вооруженных силах во второй половине 1950–1980-х гг. Рассмотрена структурная организация частей и подразделений советской армии на территории УССР во второй половине 1950-х–1980 гг., показаны изменения в кадровой работе в рассматриваемый исторический период.

Установлено значение накопленного исторического опыта в сфере регулирования кадрового обеспечения вооруженных сил в течение XIX – XX ст. для дальнейшего развития и совершенствования кадровой компоненты Вооруженных Сил Украины.

Ключевые слова: военная организация государства, военнослужащие, военное право, воинская обязанность, военная реформа, военная служба, демобилизация, дисциплинарные меры, единоначалие, вооруженные силы, комплектование, мобилизация, рекрутский набор, призыв.

SUMMARY

Severinova O. B. Personnel component of the Armed Forces of Ukraine: historical and legal research (late nineteenth and twentieth centuries). — Qualifying scientific work as the manuscript.

The thesis for a scientific degree of Doctor of Law in specialty 12.00.01. — theory and history of state and law; the history of political and legal studies. — Kharkiv National University of Internal Affairs. — Kharkiv, 2021.

The paper examines the influence of the military reform in the Russian Empire in 1864–1883 for the personnel component of the army in the Ukrainian lands. Changes in the structure of the army on the territory of Ukraine in the specified historical period are tracked. The features of the formation of the national army of the period of the Ukrainian revolution of 1917-1921 are revealed. The organizational and legal aspects of the formation of the Red Army in Soviet Ukraine in the 1920s and 1930s have been studied.

The organizational and functional aspects of the development and further formation of Soviet troops on the territory of the Ukrainian SSR are studied. The peculiarities of personnel policy in the armed forces on the territory of the Ukrainian SSR in the 1920s – the first half of the 1930s are revealed.

The normative-legal bases of formation of the personnel component of the Red Army in the pre-war period are comprehensively characterized. The boundaries have been expanded. And the existing legal ideas on the specifics of staffing of military units and individual units of the Red Army in the Ukrainian SSR during the Second

World War have been systematized. The historical and legal picture of the processes of personnel work in the Soviet armed forces in the Ukrainian SSR in the postwar period (1945–1953) was restored.

The transformation of the normative mediation of the functioning of the Soviet Armed Forces in the second half of 1950s and 1980s is comprehended. A comprehensive description of the organizational and functional structure of units and subdivisions of the Soviet Army on the territory of the Ukrainian SSR is given. A historical and legal assessment of changes in personnel policy in the Soviet Armed Forces during the second half of the 1950s and 1980s is proposed.

For further development and improvement of the personnel component of the Armed Forces of Ukraine the significance of the acquired legal heritage in the field of regulation of personnel support of the armed forces during the XIX – XX centuries has been determined.

Key words: military organization of the state, servicemen, military law, military duty, military reform, military service, demobilization, disciplinary measures, single command, armed forces, recruitment, mobilization, recruitment, conscription.

Підписано до друку _____

Формат паперу 60x84 1/16. Папір для множних апаратів

Друк цифровий. Умовн. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 1,1

Тираж 100 прим.

Надруковано у копі-центрі «Panda-Print»

(ФО-П Панарін В.С.)

61050, м. Харків, м. Фейєрбаха, 11-б